

היסטוריה, ארכיאולוגיה, והתב"ך

תמוז תשע"ג - 2013

החוברת הנוכחית הינה לקט מתוך דברים שפרסמתי במיזם החשוב "ויקישיבה"

אי לכך החומר מוגש בכפוף ל-[Attribution-Noncommercial 3.0 Unported](#).

הבהרה חשובה:

יש לציין שהתנ"ך איננו זקוק להוכחה מדעית לאמיתותו.
וכל שכן שאינו זקוק להוכחה מהארכיאולוגיה באשר
איננה מדע מדויק.

ואולם הואיל וחלק מהציבור הרחב עדיין אינם מודעים
מאמיתות התנ"ך - ראויים הדברים להיות מוצגים.

יש להדגיש שמטרת התנ"ך איננה לספק מידע היסטורי.
התנ"ך מתמקד במסר הערכי שניתן להפיק מההיסטוריה,
עם זאת, הפרטים ההיסטוריים המוזכרים בתנ"ך הם אכן
אוטנטיים, כפי שיבואר בחוברת זו.

תוכן העניינים

5	מבוא
5	מתולדותיה של הארכיאולוגיה המקראית
6	ממצאים שמאששים את הסיפור המקראי
7	תיארוך הממצאים מימות התנ"ך
11	פרק א - מגדל בבל
11	פרק ב - נח והמבול
13	פרק ג - אברהם אבינו
14	פרק ד - מלחמת ארבעת המלכים עם החמישה
16	פרק ה - מהפכת סדום ועמורה
17	פרק ו - יוסף הצדיק
21	פרק ז.ב - ירידת אחי יוסף למצרים
22	פרק ז - יציאת מצרים
22	שעבוד עברי במצרים
24	פפירוס איפואר - עשר המכות
27	פפירוס של נפר-רחו/רהו
28	ממצאים נוספים על עשר המכות
29	משה רבינו - אישיות היסטורית
30	יציאת בני ישראל ממצרים
31	פרק ח - קריעת ים סוף
34	פרק ט - מסעות בני ישראל במדבר
35	פרק י - הר סיני
36	פרק יא - בלעם בן בעור
38	פרק יב - מעט בנושא כיבוש הארץ
38	אגרות אל-עמרנה
39	התיישבות בני גד
40	פרק יג - יהושע בן נון
40	פרק יד - המזבח בהר עיבל
44	פרק טו - חומות יריחו
44	חורבן העי
45	פרק טז - מקדש שכם
46	פרק יז - שמשון "הגיבור"
46	מזבח מנוח
47	פרק יח - שאול המלך
47	פרק יט - דוד המלך
49	גולית
49	פרק כ - שלמה המלך
49	חצור מגידו וגזר
50	חומות ירושלים ושרידי הארמון של המלך שלמה
51	הפריחה הכלכלית והביטחונית בארץ ישראל בתקופת שלמה
51	ממצאים שונים
52	העושר של שלמה - הגזמה?
52	פרק כא - עמרי המלך
53	פרק כב - אחאב ובני ביתו
54	פרק כג - אחזיה בן יהורם
54	פרק כד - יהואש בן אחזיהו

55	פרק כה - עוזיהו בן אמציה
56	פרק כו - חזקיהו בן אחז
57	פרק כז - מנשה בן חזקיהו
58	פרק כח - מגילת אסתר
58	דמויות המגילה
59	פריטים מדיניים
59	ארמון המלוכה
61	תיבות בשפה הפרסית העתיקה שמופיעות במגילה
61	שבעת המשפחות המיוחסות
62	השוואות שונות
67	ביאור פסוקי המגילה לאור הממצאים הארכיאולוגיים
68	אור חדש בעובדות שהיו נראות כמוגזמות
68	מסורת גם אצל לא-יהודים
69	לקריאה נוספת
70	פרק כט - ממצאים נוספים
72	פרק ל - ממצאים על ה"רקע" המסופר במקרא
75	פרק לא - ביאור פסוקים עפ"י ממצאים
78	פרק לב - התנ"ך כמגדל-אור למציאת תגליות ארכיאולוגיות
79	פרק לג - ביקורת על ההתנגדות לקבל את התנ"ך כמסמך היסטורי
80	נספח (הפניות)
80	ערכים נוספים בויקישיבה העוסקים בארכיאולוגיה:
80	לקריאה נוספת
81	קישורים חיצוניים

"המלצות מהעורך" - בסוף החוברת.

מבוא

מתולדותיה של הארכיאולוגיה המקראית

ה"ארכיאולוגיה מקראית" היא תחום בארכיאולוגיה, לחקר ממצאים מתקופת התנ"ך. בין הארכיאולוגים המקראיים, ישנם רבים שהצביעו על ממצאים שונים המהווים הוכחה שספר התנ"ך מהווה מסמך היסטורי אוטנטי.

כבר בחפירות הארכיאולוגיות הראשונות בארץ ישראל, הארכיאולוגים הבחינו שקיים קשר בין הממצאים שנתגלו - לדברים המתוארים בתנ"ך. ב-1856, הקונסול הצרפתי פ. דה-סוסי (F. de Saulcy) חשף בירושלים מערכת מפוארת של קברים, וייחס אותה ל**מלכי יהודה**. (אולם מאוחר יותר נודע שנראה מדויק יותר לייחס אותם ל**הלני המלכה** אמו של **מונבז המלך** המוזכר בכמה מקומות בתלמוד, מזמן **בית שני**). הבחנה זו היתה ניכרת ג"כ בחפירות של צ. וורן (Warren) ושל וילסון (Wilson), ובחפירות של פלינדרס פיטרי ב-1890 בתל חסי (ליד קרית גת) ובמגידו¹.

דמות בולטת הוא הארכיאולוג ויליאם פוקסוול אולברייט, שכתב יותר מאלף פרסומים מדעיים להוכיח את אמיתות התנ"ך כמקור היסטורי אמין, תוך הבאת ממצאים מאתרים רבים ברחבי הארץ.

קברי המלכים - קברה המשוער של הלני המלכה בירושלים - 1890 המקור: ויקיפדיה - צלמי המושבה האמריקאית - העלתה את התמונה: תמרה

בין הארכיאולוגים המקראיים הישראלים בולטים יגאל ידן, בנימין מזר, יוחנן אהרוני, אדם זרטל, ועוד.

ישנם גם ארכיאולוגים "חובבנים" שגילו ממצאים רבים ומרשימים, והבולט שבהם הוא החוקר רון וויאט ואנשי צוותו. מטבע הדברים, המקצוענים מתייחסים בביטול לחובבנים (ובפרט כאשר מדובר על ממצאים שמאששים את הדת), ואולם ממצאיו של וויאט כשלעצמם הובחנו ע"י מקצוענים ולא

הופרכו [פרט ל"תיבת נח" שמצא - אשר לטענת החוקרים איננה עץ מאובן כפי שחשב וויאט, כי אם סלע טבעי שבמקרה תואם בדיוק למידות התיבה שבמקרא]. ממצאיו על **קריעת ים סוף** מוצגים במוזאונים שונים, וממצאיו על **הר סיני** זכו לפירסום מדעי מטעם אוניברסיטת אלבאמה (Alabama) בחיבור הנקרא Ancient

¹ מתוך מאמר מטעם המכון לארכיאולוגיה ומקרא

muses: archaeology and the arts, ביוני 2003. כמו כן, ה"הר סיני" של רון וויאט בסעודיה, קיבל הוכרה כאתר ארכיאולוגי רשמי מטעם הממשלה הסעודית.²

ממצאים שמאששים את הסיפור המקראי

כתובת תל דן, שבה מוזכר המלך יהורם בן אחאב ל"בית דוד". המקור: ויקישיתוף

ישנם ממצאים ארכיאולוגיים רבים שמהווים הוכחה שספר התנ"ך הוא ספר היסטורי אוטנטי, ומוכיחים אף תיאורים שמופיעים [בתורה שבעל פה](#).

פרופ' ויליאם פוקסוול אולברייט כתב³:

"המסורת העברית הלאומית עולה על כל המסורות הלאומיות האחרות בתמונתה הברורה על "יסודות שבטיים" ומשפחתיים. במצרים, בבל, באשור ובפניקיה, ביוון וברומא - נחפש לשווא אותה תופעה דומה, בניגוד

לעמים אחרים אלה, שמרו בני ישראל על תמונה בהירה באופן יוצא מגדר הרגיל של התחלות, פשיטות, הגירות מסובכות ושינויים קיצוניים. עד הזמן האחרון נהגו ההיסטוריונים של תקופת המקרא להתייחס אל מסורת האבות של ספר בראשית כאל יצירות מלאכותיות של סופרים ישראלים בימי המלוכה המפולגת, והנה התגליות הארכיאולוגיות של הדור האחרון שינו יחס זה בתכלית. מחוץ לכמה עיקשים מבין החוקרים הוותיקים אין למעשה אף היסטוריון אחד, שלא התרשם, מן הריבוי המהיר של עובדות התומכות בנאמנות ההיסטורית היסודית של מסורת האבות."

המצאים שמאששים את התנ"ך מתחלקים לשני סוגים:

1. ממצאים על האישים ו/או התרחשויות, כלומר ממצאים שמצביעים על אירועים או עובדות שעליהם מסופר בתנ"ך ו/או בתורה שבעל פה. על ממצאים כאלו נעסוק להלן בפרקים א עד ל.

² ואולם אין הדבר שווה לכל הממצאים של וויאט. לגבי ה"תיבת נח" שמצא, ישנם כמה גאולוגים שטענו שמה שמצא אינו אלא סלע טבעית בצורת אוניה (ובמקרה אותו מבנה מסלע טבעית יש לו את המידות של התיבה כפי המתואר במקרא - דבר שגרם לוויאט לטעות ולחשוב שמדובר בעץ מאובן). ולכן בחוברת זו (לקמן בפרק ב) כשהזכרנו ממצאים שונים על תיבת נח, לא הזכרנו ממצאיו של וויאט.

וכמו כן יש להסתייג יותר מהממצאים שפרסם בסוף ימיו, וכגון הממצאים על ארון הברית וכלי המקדש, שלגבם בוודאי ניתן להכחיש את רון וויאט, כיון שהוא רק העיד שמצא את הארון ואת הכלים בחפירה בירושלים, אבל לא היה לו אפשרות להוציא אותם משם. וא"כ אין שום ממצא לפנינו (ולא כפי שהיה עם קריעת ים סוף והר סיני). [מן המותר לציין שההסתייגות היא רק ביחס לממצא עצמו, אך מציאותם ההיסטורית של כלי המקדש הוא דבר מוסכם על ההיסטוריונים, וכבר נמצאו מטבעות מזמן בית שני עם איור של מנורה וכלי המקדש, ועוד הרבה הכוחות ברורות].

³ אולברייט, "The Biblical Peride", מובא בספר "יצאית מצרים ומתן תורה" עמוד 166.

2. ממצאים על "הרקע" המסופר בתנ"ך, כלומר ממצאים שמצביעים על כך שהתנ"ך אכן נכתב מתוך ידיעה ברורה על פרטי החיים והתרבות במקומות ובתקופות שעליו הוא מספר. על ממצאים כאלו נעסוק בפרק ל.

מטבע הדברים, כמעט בכל ממצא ישנם חוקרים המעלים השערות דחוקות (ולעיתים אף הזויות) בכדי לומר שאין לראות בממצא ראייה לאוטנטיות של התנ"ך. אך אי אפשר להתעלם מריבוי הממצאים שמצדיעים לתנ"ך, כך שדחיית כל ממצא וממצא היא גישה הרבה פחות קרובה אל ההיגיון מאשר לקבל את העובדה שהתנ"ך הוא אכן מסמך בעל תוקף היסטורי. (מה גם שבלאו הכי, לגבי חלק נכבד מן הממצאים, לא מצאו החוקרים כל דרך לדחות את המשמעות הבולטת שתיאורי המקרא תואמים בדקדוק רב למציאות ההיסטורית). וראה עוד לקמן בפרק לג הנקרא "ביקורת על ההתנגדות לקבל את התנ"ך כמסמך היסטורי".

תיארוך הממצאים מימות התנ"ך

נושא מרכזי מאוד שטעון הבהרה ביחס לזיהוי של הממצאים שמאששים את התנ"ך, הוא נושא התיארוך. נזכיר בקצרה את שני הבהרות העיקריות:

מתקופת יוסף הצדיק ועד כיבוש הארץ

רוב הממצאים שנביא בפרקים הבאים שמאששים את הסיפור המקראי מתקופת [יוסף הצדיק](#) ועד לתקופת כיבוש הארץ (כגון הממצאים על אמחותפ, פפירוס איפוו, מסעות בני ישראל במדבר, וחומות יריחו) - לכאורה מקדימים את התקופה המקובלת בקרב ההיסטוריונים כהיותה תקופת הסיפור המקראי. ואולם טענה זו דוחים הרבה חוקרים (כגון: עמנואל וליקובסקי, פרופסור עמנואל ענתי, יהושע עציון, רודולף כהן, ועוד) שמוכיחים היטב כי אכן תקופת המקרא קדמה למה שהיו סבורים החוקרים בדורות הקודמות. ראה ביאור הדברים בזה [במאמר: התנ"ך והארכיאולוגיה - מסורת מול מדע](#), מאת דניאל משה לוי ויוסף רוטשטיין. (וראה גם [כאן](#))

מבדיקת פחמן 14 שפורסמו בכתב העת הקנדי לרפואה *Can. Med. Assoc. J.*⁵, הוכח שדווקא השיטה של עמנואל וליקובסקי (שתומך בסיפור המקראי כאמת היסטורית) היא זאת שצדקה⁶.

⁴ ד"ר יואל אליצור במאמר [על אפנות במחקר תולדות ישראל](#), מביא כמה דוגמאות לכך, תחת הכותרת: "איך להיפטר מממצא אפיגראפי מטריד".

⁵ במאי 1980, כרך 122, עמ' 512.

⁶ ראה [אתר "התנ"ך וארכיאולוגיה של העולם העתיק"](#).

תקופת הממלכה המאוחדת

אודות תקופת תחילת המלכות המאוחדת (המאה העשירית לפנה"ס) קיימת מחלוקת אחרת ביחס לתארוך:

הדעה המקובלת (גם כיום) בין רוב הארכאולוגים, שהמעבר בין השלב הראשון של תקופת הברזל (תקופת הברזל 1, בה העיור היה פחות והתרבות החומרית הייתה דלה) לשלב השני (תקופת הברזל 2א', בה התפתחו העיור והתרבות החומרית) חל בשנת 1000 לפסה"נ (שנים ספורות לאחר עליית דוד לשלטון)⁷. וכך היא דעתם של הארכיאולוגים מהאוניברסיטה העברית⁸.

ואולם הארכיאולוג פרופ' י. פינקלשטיין, טען שיש לייחס את הממלכה המאוחדת לכשמונים שנה קודם כן. רבים מתלמידיו, מאוניברסיטת תל אביב, ממשיכים דרכו. אם כי ההבדל בשנים בין השיטות הנ"ל הוא מועט, אבל המשמעות היא רבה, כי פינקלשטיין, לפי תפיסת עולמו, כופר בתנ"ך, וע"י תארוך זה הוא משיב לממצאים ארכאולוגיים רבים של שכבות היישוב המפוארות שבארץ ישראל, המתאימים מאוד לתיאור המקראי על תקופת שלמה המלך, ומשייך אותם לתקופת המלך עמרי (המוזכר במלכים א פרק טז) כ-80 שנה לאחר מכן. וכמו כן, פינקלשטיין רוצה להסיק מכך מסקנות גם 'למפרע', ביחס לכיבוש הארץ.

יש המטילים ביקורת רבה על דרכו של פינקלשטיין, כי שיטתו איננה מתבססת על ראיות כי אם על "העדר" ממצאים, ו"העדר" זה ניתן לתלות בכמה גורמים ואיננו מהווה ראיה, ובפרט בנוגע לדוד ושלמה שהמקום הטבעי לממצאים מתקופתם הוא באתר בעייתית, עיר דוד, עליו פעלו כוחות סחף חזקים והיה חשוף לתהליכי חציבה, בנייה והרס במשך אלפי שנים - תהליכים שמחקו שרידים ועקבות של תקופות קדומות⁹. מה גם שבהר הבית (מקום שבו פעלו מלכים אלו) לא התאפשר לערוך חפירות, ובאופן כללי עדיין נמצאים רחוק מלמצות את הפוטנציאל הארכאולוגי בארץ¹⁰. בנוסף יש שהטילו ספק באובייקטיביות של פינקלשטיין ביחס למסקנותיו¹¹.

פרופסור א' מילארד מציין, ששמו של שלמה לא הוזכר במקורות חוץ מקראיים מוסברת בכך שהמאה ה-1 לפנה"ס היתה ממילא 'תקופת אופל' מבחינת המקורות הכתובים, הן במצרים והן במסופוטמיה¹².

⁷ ראה Mazar, B. 1951. The Stratification of Tell Abu Hawan on the Bay of Acre. Bulletin of the American Schools of Oriental Research 124: 21-25.

⁸ ישראל לוי ועמיחי מור (עורכים), ספר הפולמוס על האמת ההיסטורית במקרא, תשס"א.

⁹ J.M. Cahill, "Jerusalem at the Time of the United Monarchy: The Archaeological Evidence", in Jerusalem in Bible and Archaeology, pp. 13-80.

¹⁰ מאמר בנושא הנ"ל.

¹¹ מאמר ארכיאולוגיה והיסטוריה, ושם מצטט כמה מאמרים שנכתבו בנושא.

¹² A. Millard, "Texts and Archaeology: Weighing the Evidence, the Case for King Solomon", PEQ vol. 123 (1991), pp. 19-27.

עם השנים, גילויים ארכיאולוגיים חדשים (שנחשפו שנים רבות לאחר פרסום חיבוריו של פינקלשטיין), מצביעים על כך שפינקלשטיין טעה בהשערתו. למשל:

- ממצאים של פרופ' אדם זרטל ב-1989 על כיבוש הארץ¹³,
- ממצאים של ד"ר א. מזר ב-2005 על ארמונו של דוד המלך¹⁴
- ממצאים של הנ"ל ב-2010 אודות החומות שבנה שלמה המלך¹⁵.
- ממצאים של פרופסור יוסי גרפינק ב-2012 על כלי פולחן מתקופת דוד¹⁶
- ממצאים של הנ"ל במבצר האלה¹⁷

ממצאים אלו ואחרים מהווים (לדעת החוקרים) פרכה לשיטתו של פינקלשטיין.

בדומה לזה, הרב יצחק הרקוביץ מציין¹⁸, שפינקלשטיין הסתמך על ארכיאולוגיה של שנות ה-70, ומאז כבר התגלו למעלה מ-200 אתרים בדוקים בשטח של התנחלות ישראלית בזמן הנכון על פי המסורת, שסותרים את שיטתו.

כמו כן, פרופ' סער גנור, יחד עם פרופ' גרפינקל, רואים גם במבצר שנחשף בקייפה, ובבדיקת פחמן 14 שנערכה¹⁹, ראיה חד-משמעית נגד שיטת פינקלשטיין²⁰.

פרופ' גרשון גליל מאוניברסיטת חיפה מציין:

"מההרצאות השונות ומהחוקרים השונים, שמגיעים מהארץ ומחו"ל, עולים עוד ועוד חיזוקים לכינונה של ממלכת דוד במאה העשירית לפני הספירה, ממלכה גדולה ומרכזית, עירונית ובעלת מרכז מינהלי שולט"²¹.

יש לציין, שגם לפני גילוי הממצאים החדשים, שיטת פינקלשטיין התעלמה מההתאמה הגבוהה שקיימת בין מקורות ההיסטוריה והארכאולוגיה לתיאור המקראי, על הארכיטקטורה ועל המצב הכלכלי והביטחוני בתקופת דוד ושלמה (ולפניכם ואחריהם) ועל התיאור הגאוגרפי של הישובים השונים שנבנו בתקופות

¹³ שהתפרסמו בספרו עם נולד.

¹⁴ ראה מאמר על [ארמונו של דוד המלך](#), בכתב העת Biblical Archaeology Review

¹⁵ ראה מאמר אודות [חומות שבנה המלך שלמה בירושלים](#) באתר הידען (אזהרה: אתר הידען הנו אתר אנטי-דתי, העוסק במלחמה נגד יסודות האמונה, ועפ"י הוראת הרבנים אין לגלוש בו).

¹⁶ ראה מאמר על [כלי פולחן מתקופת דוד המלך](#), באתר הידען (אזהרה: אתר הידען הנו אתר אנטי-דתי, ועפ"י הוראת הרבנים אין לגלוש בו).

¹⁷ "הממצאים שנחשפו במבצר האלה מספקים את ההוכחה המוקדמת ביותר שהתגלתה עד היום לקיומה של ממלכה ביהודה ולקיומו של מלך חזק וממשל ריכוזי בירושלים" ([מאמר באתר של האוניברסיטה העברית](#)).

¹⁸ [שיעורים בספר יהושע 11](#) (אתר ישיבת פתח תקווה).

¹⁹ יש לציין שמערערי רמת הדיוק של בדיקת הפחמן 14, כתבו את הערותיהם רק ביחס לזמנים מופלגים (עיין מאמרו של פרופסור משה טרופ, [הבעיות בשיטות תיארוך רדיואקטיבי](#)). וכמו כן יש המבדילים בין ממצאים שהיו אחרי המבול, לממצאים שהיו לפני המבול (כיון שבמבול העולם היה תחת לחץ וטמפרטורה שונים מאוד מהקיימים כעת).

²⁰ ראה במאמר [חפירות חורבת קייפה וסופה של ה"כרונולוגיה הנמוכה"](#), באתר של רשות העתיקות.

²¹ מאמר [עדייות חדשות על כינונה של ממלכת דוד](#), באתר הידען. אזהרה: אתר הידען הנו אתר אנטי-דתי ועפ"י הוראת הרבנים אין לגלוש בו.

אלו, ועוד התאמות שונות - התאמות אלו שקיימות רק לפי התיארוך המקובל²². וכמו כן, יש שמסבירים²³ שהחורבנות ובניות הרבות שעברו מגידו וחצור ועוד, כפי הסדר שעברו, מוסברים רק לפי התיארוך המקובל, ואינם תואמות לתיארוך של פינקלשטיין.

---

²² ד"ר אריה בורנשטיין, [האם נפרדו דרכי הארכיאולוגיה ומקורות התנ"ך?](#), באתר דעת. מתוך המאמר המקורי שהתפרסם בקובץ טללי אורות חי' (תשנ"ח-תשנ"ט) עם הערות.

²³ ד"ר אריה בורשטיין (שם).

ועתה נציע דוגמאות מהמצאים שמאששים את הסיפור המקראי.

פרק א - מגדל בבל

בספר בראשית מתואר על מגדל שנבנה [בדור הפלגה](#) בארץ שנער לאחר המבול.

המגדל נבנה, למטרות כבוד, וכמתואר בפסוק²⁴ "וַיֹּאמְרוּ הֵבָה נִבְנֶה לָנוּ עִיר וּמִגְדָּל וְרֹאשׁוֹ בַשָּׁמַיִם וְנַעֲשֶׂה לָנוּ שֵׁם". [במסכת סנהדרין](#) דף קט ע"א מופיע שכוונתם היתה גם כן [לעבודה זרה](#).

מודל המציע שחזור של זיגורט בבבל. מוזיאון פרגמון בברלין. המקור: ויקישיתוף בינלאומי

אכן גם לפי מקורות ההיסטוריה, בבבל בתרבות העתיקה (מזופוטמיה) בנו מגדל במימד-ענק (הנקרא "זיגורט") שמטרתו היתה "להרשים" (לשם כבוד), ובראשו היה "מקדש" לעבודה זרה²⁵.

גם מבחינה טכנית, לפי האמור במקרא שהיו מכניסים את הלבנים בתנור [וכמתואר במקרא: "הֵבָה נִלְבְּנָה לְבָנִים וְנִשְׂרָפָה לְשִׂרְפָה"], מחקרים מצביעים על כך שהיתה באפשרותם לבנות בניין בגובה של 3 ק"מ²⁶.

פרק ב - נח והמבול

המבול

הואיל והמבול היה אסון כלל-עולמי, ונח היה אבי כל האנושות, סביר להניח שסיפורו נשמר גם אצל שאר האומות, ולא רק בתורת ישראל. ואכן לסיפור המבול ותיבת נח ישנן מקבילות בעמים ובתרבויות שונות ורבות, וכגון: יוון, אירלנד, גרמניה, מאיה, אינקה, הופי, אצטקים, סין, אינדונזיה, פולינזיה ועוד רבות.

²⁴ בראשית פרק יא

²⁵ [הקבלה בין ה"זיגורט" למגדל בבל](#), מאתר מקראנט

²⁶ [סרטון מאתר יו טיוב](#). אזוהרה: עפ"י הוראת הרבנים אין לגלוש באתר יו טיוב.

החוקרים מונים מאתיים ושבע עשרה תרבויות בעולם שמספרים על המבול²⁷. ויש לציין שבמיתולוגיה הבבלית העתיקה, וכן במיתולוגיה הפרסית העתיקה, הסיפור הוא בעל דמיון רב במיוחד, שמסופר על אדם שהכניס את החיות לספינה של עץ כדי להציל אותם מהמבול.

תיבת נח

תיבה מעץ שנמצאה בהרי אררט ע"י חוקרים בשנת תש"ע. מקור התמונה באתר יהדות נט

בשנת 2010 קצובה של 15 ארכיאולוגים פרסמו שמצאו (וצילמו) מבנה עתיק מעץ בהר אררט. בדיקת הפחמן שנערכה לממצאים העלו שהשרידים הם בני 4,800 שנים - התקופה שבה פעל נח לפי בסיפור המקראי²⁸. המבנה שחשפו החוקרים מכיל כמה תאים, ובחלקם ניתן לראות שרידי קורות מעץ. חוקרים אלו פסלו את האפשרות שמדובר בשרידי התיישבות עתיקה (ולא בתיבה), משום שמעולם לא התגלו באזור ראיות להתיישבות של בני אדם מעל גובה 3,500 מטרים. בכירי ממשל מקומי הביעו תמיכה בממצא, שאכן מדובר על תיבת נח²⁹.

יש לציין שעוד לפני הגילוי של משלחת החוקרים הנ"ל, ישנם יחידים שכבר ביקרו במקום ואף הם העידו שמצאו את תיבת נח (וככל הנראה כולם ראו את אותו המקום). נציע כאן חלק מהעדויות (מתוך מאמר עם תמונות באתר [אילה](#)):

- במאה ה-13 מרקו פולו העיד שראה ספינה בהר אררט.
- יוסף בן מתתיהו (קדמוניות היהודים ספר ראשון ג,ו) מביא בשם ברוסוס (ההיסטוריון הבבלי שחי במאה השלישית לפני הספירה), כבר תיאר שמועה שרווחה בימיו ששרידי התיבה קיימים עדיין בהר אררט.
- בשנת 1883 צוות מטעם ממשלת טורקיה דיווחה על גילוי ספינה עתיקה מאד (מכוסה בשלגים, שבורה ל-4 חלקים) בגובה של כ-4.3 ק"מ במעלה ההר, לפי הדיווח בתוך הספינה היו כלובים ותאים.
- אנשי צבא וצלמים שונים שטסו מעל הר אררט אף הם העידו שראו בברור ספינה ענקית מעץ, כגון זבלאצקי, וונס היל, ורון בנט.
- אד דיוויס בשנת 1943 חקר את הנושא ומדווח שאנשי המקום יודעים היטב את המיקום של תיבת נח, ואכן הראו לו את התיבה, והצליח לסקור אותה יחסית ביסודיות. אד מדווח שהתיבה היתה שבורה ל-3 או 4 חלקים גדולים,

²⁷ פרופ' משה קווה, [דף שבועי, של אוניברסיטת בר אילן, פרשת נח, המבול והמדע, 415, תשס"ב](#)

²⁸ יש לציין שמערערי רמת הדיוק של בדיקת הפחמן 14, כתבו את הערותיהם רק ביחס לזמנים מופלגים (עיין מאמרו של פרופסור משה טרופ, [הבעיות בשיטות תיארוך רדיואקטיבי](#)). וכמו כן יש המבדילים בין ממצאים שהיו אחרי המבול, לממצאים שהיו לפני המבול (כיון שבמבול העולם היה תחת לחץ וטמפרטורה שונים מאוד מהקיימים כעת).

²⁹ Ynet לתאריך 27/04/2010

והיו בתוך התיבה 3 קומות (עובדה זו מתוארת בבראשית פרק ו פסוק טו, שבתבת נח היו שלושה קומות). ישנם כלובים שחלקם גדולים מאוד וראויים לאכסן אפי' פילים, וישנם כלובים קטנים ביותר כגודל כף היד. הבחין ג"כ בשרידים של מחיצות ומסדרונות בתוך חלק התיבה הגדול. אנשי המקום סיפרו לו שבתבה יש ג"כ מקום מגורים הראוי לבני אדם, בחלק העליון. הראו לו ג"כ מערה שלשם פיננו חפצים מהתיבה, כגון מנורות שמן, מכלי אחסון מחימר ועוד. הכפר שבתחתית ההר נקרא (בערבית): "היכן שנח שתל את הגפן". על פי בקשת הארכיאולוג לארי וויליאמס, עדותו של אד דיוויס נבדקה משך כמה שעות ע"י חוקר משטרה באמצעות מכונת פוליגרף, ונמצא כדובר אמת.

- חיל האוויר האמריקאי, ב- 1949, צילמו תמונות של מה שנקרא לימים: "Ararat anomaly", חפץ מלבני גדול מאד שהזדקר מתוך הקרח, ובחלקו העליון נראו כתמים כהים סימטריים שנראים כפתחים.
- אד ביילין, ב-1973, טיפס את הר אררט בליווי אנשי המקום, והעיד שמצא את התיבה מעץ, בעלת מימדי אדירים.
- ד"ר אהמט עלי ארסלן, יחד עם חוקרים בינלאומיים רבים ומוכרים, כולל פרננד נווארה והאסטרונוט לשעבר ג'יימס אירווינג, טיפסו ב- 1989 על החלק הצפוני של הר אררט, ואכן מצא ספינה מעץ גדולה מאוד.
- ד"ר קרל באו (אנטרופולוגיה ביולוגית - פיסיקלית), ב-1990 טס במסוק עם משלחת חוקרים, וצילמו תמונות של עצם מלבני ענק.
- גרגור שווינהאמר, טייס בחיל האוויר האמריקאי, חשף שיש בידי ממשלת ארצות הברית תמונות ותצלומי לוויין של תיבת נח בהרי אררט, אבל לא מגלים זאת מפני שצילומים נחשבים כריגול.
- ג'יימס אירווינג (אסטרונוט מפורסם), יחד עם צוות צילום גרמני, טס מעל הר אררט כדי לאתר את התיבה, וכן מצאוהו וצילמו את התיבה.

קישורים חיצוניים

- סרטון "[המבול של נח - היסטוריה עם הוכחות](#)" באתר "הדוס".

פרק ג - אברהם אבינו

בעיר מארי (סוריה - איזור מגוריו של אברהם אבינו, בזמן היותו קרוי עדיין בשם "אברם"³⁰) נמצאו כ- 25,000 לוחות חימר כתובים בניב בבלי אכדי מהמאה ה- 18

³⁰ עיין בראשית יז ה.

לפנה"ס³¹ (שהיא תקופת חיי האבות לפי התורה), ובהם נמצאו שמות אלו: **אברם**, **ישמעאל**, אישורים (**ישראל?**), **יעקב**, **לבן**, **בנימין**, **זבולון**, **לוי**, ועוד שמות מקראיים³². וכן שמות של אתרים גיאוגרפיים, שהיו המוכרים עד אז רק מן המקרא: כנען, חרן, גבל, חצור, ועוד³³.

וכן באבלה שבצפון סוריה נמצאו כ- 18,000 לוחות חימר ואף בהם הוזכרו השמות אברם, ישמעאל, ישריה, ועוד³⁴.

ויליאם פוקסול אולברייט בספרו "מתקופת האבן עד הנצרות"³⁵ כתב:

"אין בספרנו להתעכב כאן על דברי ימי האבות בארץ. עד כדי כך מרובים הפרטים שנתאמתו על ידי התגליות בשנים האחרונות, שרוב החוקרים המומחים סילקו ידם מן התיאוריה הישנה של **ביקורת המקרא**."

פרק ד - מלחמת ארבעת המלכים עם החמישה

הקדמה: תיאור מלחמת מלכים **בספר בראשית**³⁶

בפרשת לך לך מתואר, שבימי אברהם אבינו היתה קואליציה של ארבעה מלכים (אמרפל מלך שנגר, אריוך מלך אלסר, כדרלעמר מלך עילם, ונתדעל מלך גוים) שכבשה את כל עבר הירדן:

"כְּדָרְלַעְמֵר וְהַמְּלָכִים אֲשֶׁר אִתּוֹ, וַיְכּוּ אֶת רְפָאִים בְּעִשְׂתָּרַת קְרָנִים, וְאֶת הַזּוּזִים בְּהֶם, וְאֶת הָאִימִים בְּשׁוּה קְרִיָּתִים: וְאֶת הַחֲרִי בְּהַרְרָם שְׁעִיר עַד אֵיל פְּאָרָן אֲשֶׁר עַל הַמְּדָבָר: וַיִּשְׁבוּ וַיָּבֹאוּ אֶל עֵין מִשְׁפָּט הוּא קִדְשׁ וַיְכּוּ אֶת כָּל שְׂדֵה הָעַמְלָקִי וְגַם אֶת הָאִמְרִי הַיֹּשֵׁב בְּחֻצָּן תְּמָר."

³¹ ועיין ויקיפדיה ערך "ארכיון אבלה".

³² אברהם מלמט תשנ"א 1991, מובא במאמר "**בחזרה אל העבר**". וראה גם Stephen D. Cole, in a letter "Eblaite in Sumerian Script" in The Biblical Archaeologist 40.2, May 1977:49

³³ ויקיפדיה ערך "ארכיאולוגיה מקראית".

³⁴ שם.

³⁵ עמ' 143.

³⁶ פרק יד

לאחר מכן, התעוררו חמישה מלכים אחרים (בְּרַע מֶלֶךְ סָדָם, בְּרָשַׁע מֶלֶךְ עַמְרָה, שִׁנְאָב מֶלֶךְ אֲדָמָה, וְשִׁמְאֵב מֶלֶךְ צְבוּיִים, וּמֶלֶךְ בְּלַע הַיָּם הַצֶּרֶם), להלחם בארבעת המלכים הנזכרים. מיקום האירוע היה עמק השידים (ים המלח).

חמשת המלכים הפסידו את המלחמה, וברחו מפני האויב, ובעת מנוסתם - חלקם נפלו לתוך בורות, וחלקם נמלטו להרים.

ממצאים ארכיאולוגיים המאששים את האירוע

בארכיאולוגיה עדכנית אכן נמצאו השמות של המלכים ושל מדינותיהם, והעובדה שהיתה מלחמה בין קואליציות בתקופת האבות, באיזורים המתוארים במקרא, וכן פרטים נוספים של האירוע.³⁷

כדוגמה נציין לוח (נמצא כיום בלונדון) ממלחמת אמרפל במלכי עילם ונצחונו בצד האחד, ובצד השני שמות הנלחמים נגדו כדרגמל (=כדרלעומר) אריוכו (=אריוך) תיידעל (=תדעל). ואולם שם אמרפל נקרא שם בשם עמורבי, אך נמצאו חותמת אשר נכתב "רפל" במקום "רבי" [והיינו ש"עמורבי" היה שמו ג"כ "עמורפל"]³⁸.

מציינים החוקרים, שהשמות של המלכים ומדינותיהם כפי ההברה המוזכרת במקרא, היתה קיימת רק במאה ה-18 לפני הספירה, שהוא זמן האבות.³⁹

הארכיאולוג נלסון גליק בספר "עבר הירדן המזרחי"⁴⁰ כתב:

בבראשית (יד, ה-ז) מסופר על מלכי המזרח ובראשם כדרלעומר, שכבשו את כל עבר הירדן, מעשתרות והוא בקצהו הצפוני, ועד איל פארן בקצהו הדרומי, ומתוך שתפשו אחת לאחת את כל הערים הבצורות שעל דרכם, שכן אלה ניסו כנראה להעמיד חזית מאוחדת בפני האויב. העובדות הארכיאולוגיות מתאימות לחלוטין למסורת ספרותית זו. סמוך לשנת 1900 לפנה"ס בא כליון גמור על כל המבצרים והישובים הגדולים שבארץ בתוך התחומים שחקרנו, עד כדי כך, שתרבותם המיוחדת לא קמה עוד לתחיה. המכה אשר הוכו היתה נצחת כל כך, עד שחורבן היה חורבן גמור. ערי הארץ לא נבנו עוד, וחלק גדול של עבר הירדן הפך מקום חנייה ליושבי אהלים, שכליהם היו עורות כלים ולא חרס בר קיימא, כפרים ומבצרים שכל כליהם היו עורות כלים ולא חרס בר קיימא, כפרים ומבצרים של קבע לא היו עתידים לקום עוד על פני הארץ עד ראשית תקופת הברזל...

³⁷ מאמר [בחזרה אל העבר](#), ובעיקר בהמשך המאמר שם תחת הכותרת "ממצאים מתקופת האבות"

³⁸ א. מרקוס בספר "קדמוניות", מובא בספר "אמת מארץ תצמח" לרב יואל שוורץ עמ' 75.

³⁹ במאמר שם

⁴⁰ עמ' 123

פרק ה - מהפכת סדום ועמורה

החוקר ז'אק פיניגאן⁴¹ מציין שבדיקת התעודות הספרותיות הגיאולוגיות והארכיאולוגיות, מצביעה על כך שבערך בשנת 1900 לפנה"ס (זמן התואם לזמנו של אברהם אבינו המקראי), אירע קטסטרופה גאולוגית באיזור ים המלח: רעידת אדמה גדולה, וככל הנראה גם התפוצצויות, ברקים, פריצת גזים והתלקחות אש כללית.

וכמו כן בלנקנהורן, אבי הגיאולוגיה הארצישראלית, מציין שדרום ים המלח הוא יצירה אלוביאלית מיוחדת, ע"י התבקעות האדמה, ולאחר מכן הצפת החלק הדרומי במימי ים המלח⁴². והדברים תואמים בדקדוק לתיאור של חז"ל, שמתארים שהיתה היבקעות האדמה⁴³ ואח"כ הצפת המים⁴⁴, והוא כמשמעות הפסוקים: "עמק השידים הוא ים המלח"⁴⁵ כלומר שבזמן אברהם היה שם עמק, ובזמן כתיבת התורה בימי משה כבר היה שם ים⁴⁶.

פרטים נוספים מציין ד"ר יואל אליצור, מתוך מחקרו של ד"ר עמוס פרומקין, וכך הם דבריו⁴⁷:

"בשתי המאות האחרונות אנו עדים לשינויים רציניים במפלס ים המלח. בעשרות השנים האחרונות התערב האדם בתהליכים הטבעיים והגביר אותם, אבל התהליכים קיימים בעיקרם גם בלעדיו. שינוי המפלס משפיע באופן דרסטי על קו החוף ובעיקר על האגן הדרומי של ים המלח; כאשר המפלס יורד אל מתחת ל-400 מתחת פני הים, כל האגן הדרומי מתייבש, וכשהוא עולה, החלק הדרומי שב והופך לים. בראשית המאה ה"ט היה המפלס נמוך כמעט כמו היום. האגן הדרומי היה אז רדוד או יבש למחצה ונוסעים חצו את ים המלח ברגל או ברכיבה על גבי גמלים. בסוף המאה ובראשית המאה העשרים היה המפלס גבוה מאוד וים המלח הגיע בדרום עד אזור נאות הככר. הסלע שעליו סימן הרופא הירושלמי מסטרמן את פני ים המלח מטעם הקרן הבריטית PEF בראשית המאה, נמצא היום הרבה מעל הכביש. על בסיס זה פיתחו פרומקין ואחרים שיטות לתארוך מפלסים קדומים של ים המלח, בעיקר על פי איתור חלקי צומח שנישאו על פני המים ונתקעו בפיונות שונות, וקביעת זמנם בעזרת פחמן 14. לדיון המקראי חשוב המצב באלף הראשון והשני לפני הספירה. בקוים גדולים, מסקנת החוקרים שעסקו בתחום היא, שבחצי הראשון של האלף השני לפני הספירה היה המפלס נמוך בערך כמו היום - למטה מ-400. בסביבות שנת 1500

⁴¹ מובא בספר "התנ"ך כהסטוריה", מאת ד"ר ורנר קלר.

⁴² ZDPV 19 [1896] P.52

⁴³ בראשית רבה נע א' ד'

⁴⁴ בראשית רבה מ"ב, ה', ומובא ג"כ בפירוש רש"י על החומש בראשית פרק י"ד, פסוק ג'

⁴⁵ בראשית פרק י"ד, פסוק ג'

⁴⁶ כל הנ"ל מתוך המאמר "בחזרה אל העבר": <http://www.hidabroot.org/ARDetail.asp?BlogID=7845>

⁴⁷ מאמר "על אפנות במחקר תולדות ישראל": <http://www.daat.ac.il/daat/tanach/maamarim/heker-eli-1.htm>

לפנה"ס עלה המפלס והיה גבוה במיוחד (375-380 מתחת פני הים). בין 1200 ל-1000 לפנה"ס ירד שוב המפלס, ולמרות תנודות שונות שמר בדרך כלל על מפלס נמוך עד סוף האלף הראשון. כאן מצטרפים נתונים ארכיאולוגיים: מצודה ומעגן לסירות מהתקופה הישראלית ב'ג' ומימי בית שני שנחשפו בחופי ים המלח רק בימינו עם ירידת המפלס. עיון תנ"כי מקביל נותן התאמה מפליאה. הביטוי "עמק השדים הוא ים המלח" (בראשית יד) מדבר כנראה על האגן הדרומי של ים המלח והוא מלמד שבתקופת האבות (1500-2000 לפנה"ס) היה כאן עמק יבש בעוד שבתקופת כתיבת התורה (בין 1500 ל-1200) היה כאן ים. בנביאים ובכתובים שוב מוצאים אנו 'גיא המלח', כלומר מפלס נמוך בין 1000 ל-500 לפנה"ס. זאת ועוד, ניתוח פרטים אחדים במפת גבולות השבטים בספר יהושע מלמד לדעתי גם הוא על מפלס גבוה, כלומר התאמה בין נתוני פרקי הנחלות לבין מצב המפלס בשנים 1200-1500.

קישורים חיצוניים

- הרב ל. רייזניק, מאמר [Biblical Archeology: Sodom and Gomorrah](#), באתר אש התורה.

פרק ו - יוסף הצדיק

"אמחותפ" - יוסף?⁴⁸

אבן באי Siheil

אחת הדמויות הבולטות בהיסטוריה המצרית, ידועה היטב לאגיפטולוגים, היה ה"משנה למלך" (סגן פרעה) הנקרא "אמחותפ" (Emkhotep).

הוא היה הגאון שפיתח את הטכניקה של בניית פירמידות (טכניקה זו שאיננה ידועה לנו היום).

באבן באי Siheil חקוק כיתוב מצרי עתיק, שמספר עובדות חשובות על חייו של ה"משנה למלך" הנזכר.

הכיתוב שבאבן הנזכרת, תורגם ופורסם לראשונה על ידי H. K. Brugsch, בספרו Die biblischen sieben Jahre der Hungersnoth (לייפציג, 1891), ומאוחר יותר ברבים מספרי ההיסטוריה המצרית.

⁴⁸ רוב הדברים מתוך מאמרו של דניאל משה לוי ויוסף רוטשטיין, [התנ"ך והארכיאולוגיה - מסורת מול מדע](#), מאמר מאתר 'דעת', ושם הובאו המקורות לספרות ההיסטורית.

נציע כמה השוואות בין מה שמסופר באבן על אמחותפ לבין מה שמספרת לנו התורה על יוסף הצדיק:

אבן באי סיהייל	ספר בראשית פרק מא
אמחותפ ייעץ לפרעה מה לעשות בשבע שנות רעב במצרים.	יוסף נתן עצה לפרעה כיצד מצרים יכולה להתכונן כדי לעבור את שבע שנות הרעב.
"... האדם החשוב ביותר לפני פרעה."	וַיֹּאמֶר פְּרֹעֶה אֶל יוֹסֵף... עַל פִּיךָ יִשְׁקָ כָּל עַמִּי רֶק הַכֶּסֶף אֶגְדֹּל מִמֶּךָ. וַיֹּאמֶר פְּרֹעֶה אֶל יוֹסֵף רְאֵה נִתְּתִי אֶתְךָ עַל כָּל אֶרֶץ מִצְרָיִם... וַיֹּאמֶר פְּרֹעֶה אֶל יוֹסֵף אֲנִי פְּרֹעֶה וּבְלִעְדֶּיךָ לֹא יָרִים אִישׁ אֶת יָדוֹ וְאֶת רִגְלוֹ בְּכָל אֶרֶץ מִצְרָיִם.
"מנהל הארמון המלכותי".	וַיֹּאמֶר פְּרֹעֶה אֶל יוֹסֵף... אֶתְּהָיֶה עַל בֵּיתִי.
"הוא החכם מכל אדם".	וַיֹּאמֶר פְּרֹעֶה אֶל יוֹסֵף אַחֲרֵי הוֹדִיעַ אֱלֹקִים אוֹתְךָ אֶת כָּל זֹאת אֵין נְבוֹן וְחָכָם כְּמוֹךָ.
"שומר החותם המלכותי".	וַיֹּסֶר פְּרֹעֶה אֶת טַבַּעְתּוֹ מֵעַל יָדוֹ וַיִּתֵּן אֶתְּהָ עַל יַד יוֹסֵף.

ודבר הראוי לתשומת לב, שבאבן מתואר שפרעה העניק 120 ק"מ של אדמה לכוהני מצרים. עובדה זו אכן התקיימה בחיי יוסף וכפי שמתואר בתורה ספר בראשית⁴⁹.

האגיפטולוג James Henry Breasted כתב שאמחותפ נקרא על ידי המצרים גם בשם נוסף: "יו" (= יוסף?).

עובדה ידועה להיסטוריונים, שאחר מותו של אמחותפ, אע"פ שהיה רק סגן פרעה ולא פרעה, המצריים עשו ממנו שני אלילים גדולים וחשובים במיוחד - וזו בדיוק הסיבה שאומרים חז"ל (במדרש במדבר רבה), שיוסף ביקש שלא ייקבר במצרים, כדי שהמצריים לא יעבדו את גופתו כאליל.

⁴⁹ מ"ז כ"ב

להלן מספר עובדות נוספות שפורסמו על ידי היסטוריונים, שמראים קשר ברור בין דמותו של אמחותפ (ו/או "האלוהות" שייחסו אליו) לדמותו של יוסף:

אמחותפ במקורות ההיסטוריה	תיאור התורה על יוסף
היה בקיא מאוד בשפות זרות ⁵⁰ .	בתורה שבעל פה ⁵¹ אומרים חז"ל, שיוסף ידע (ע"י נס) שבעים ואחת שפות.
היה נקרא "בעל הקרקעות של עמי הארץ" ⁵² .	וְיוֹסֵף הוּא הַשְּׁלִיט עַל הָאָרֶץ הוּא הַמְּשָׁבִיר לְכָל עַם הָאָרֶץ ⁵³
המצריים היו מציירים את אמחותפ בדמות של שור.	בספר דברים ⁵⁴ יוסף נמשל לשור (וזה היה הסמל שלו בשבטים).
המצריים, לאחר מותו של אמחותפ, עשו ממנו אליל, ובנו "מקדש" לעובדו, ששם היו "מקדשים" שוורים. המקדש נקרא "סרפיס" (Serafis).	בתורה שבעל פה, תלמוד בבלי ⁵⁵ , אומרים חז"ל שהעבודה זרה של "סר-אפיס", נקראת על שם יוסף.
מנהל לשעבר של המוזיאון המצרי בברלין, Dietrich Wildung, כותב שה"מקדש" שנבנה לכבוד אמחותפ היה לו ג"כ שם אחר: "מאסרו של יוסף" (אגב, מכאן ניתן להסיק שהמצריים לא מחקו לגמרי את שמו האמיתי של אמחותפ).	הדברים הנ"ל מדברים בעד עצמם. ויתכן שיש להסביר את השם "מאסרו של יוסף", שנתנו לו כבוד זה כ"פיצוי" על מה שהמצריים אסרו את יוסף, כפי שמסופר בספר בראשית ⁵⁶ .
ההיסטוריון ג'ושוע גרינץ' (Joshua Greents) כותב, שהפיניקים גם אימצו את האלילות המצרית העתיקה לגבי אמחותפ, וישנה מסורת שהוא (אמחותפ) היה נער צעיר ונאה מאוד, ואישה אחת ניסתה להכשילו, והוא נמלט ממנה.	כך מסופר בספר בראשית ⁵⁷ : "יְהִי יוֹסֵף יֶפֶה תֹּאֵר וַיְפָה מִרְאֵהוּ", וכל סיפור אשת פוטיפר.
הארכיאולוגים עשו מאמצים גדולים לאתר את קברו של אמחותפ, ללא הצלחה. האגיפטולוג James Henry Breasted מצטט שיר של מצרים	וַיִּקַּח מֹשֶׁה אֶת עֲצָמוֹת יוֹסֵף עִמּוֹ כִּי הִשְׁבַּע הַשְּׂבִיעַ אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר פֶּקֶד פֶּקֶד אֱלוֹקִים אֶתְכֶם

⁵⁰ ספר אבני סיני

⁵¹ מסכת סוטה דף לו ע"ב

⁵² ספר אבני סיני

⁵³ בראשית מב

⁵⁴ לייג יז

⁵⁵ מסכת עבודה זרה דף מג ע"א

⁵⁶ לייט כ

⁵⁷ פרק ל"ט

העתיקה, שבה המשורר מתלונן שאמחותפ, אף שהמציא של הפירמידות, לא היה לו פירמידה, וגם קברו לא נמצא.	וְהֶעֱלִיתֶם אֶת עֲצַמְתִּי מִזֶּה אֶתְכֶם. ⁵⁸
---	---

וכפי שהקדמנו לעיל ב"מבוא", לדעת חוקרים רבים, התקופה של אמחותפ תואמת לתקופת יוסף המקראי⁵⁹.

יוסף כמושל במצרים העתיקה

ומלבד האמור לעיל לגבי השוואת יוסף לאמחותפ, ישנם סימנים ארכיאולוגיים רבים התואמים את הסיפור המקראי על יוסף:

1. נמצאו במצרים מחסני ענק לתבואה.
2. בציור שנמצא בקבר פרעוני מזמן המתאים ליוסף, מראה אחסון תבואה, ופקדים רושמים.
3. בפפירוס "Harris 1" (מפורסם על היותו הפפירוס הארוך ביותר שנתגלה עד כה, נמצא כעת במוזיאון הבריטי), בטור 75, מתואר על שמי שהגיע מאיזור כנען - סוריה, שנהפך להיות דמות חשובה מאוד במלכות המצרית, ולימד (= ייעץ) לכולם בחוכמתו הגדולה.
4. מנהר נילוס יוצאת תעלה (שנבנתה בימי מצרים העתיקה) שנקראת באהאר יוסף ("הנהר של יוסף").
5. בחודש ספטמבר 2009 הארכיאולוגים גילו הרבה מטבעות ממצרים העתיקה, עשויות מאבן. בין המטבעות (המכונות "deben"), מצאו מטבעות שמצויר בהם דיוקן של מושל, וכתוב על המטבע שמו של המושל: יוסף. ובמטבעות אחרים נכתב "סבא סבני" ("הוא שפירנס את מצרים"). באחד המטבעות של "יוסף", מצוירים שבעה שיבולים, ובמטבע אחר מופיעה דמות של פרה⁶⁰.
6. חז"ל במדרש בראשית רבה⁶¹ מתעדים, שכאשר יוסף נהפך להיות משנה למלך, לימד את המצריים למול (אע"פ שלא היו יהודים, ועשה כן מסיבה שלא כאן המקום לבאר). עובדה זו היא ברורה להיסטוריונים, כיון שנמצאו ראיות רבות (בעיקר

⁵⁸ ספר שמות פרק יג

⁵⁹ דניאל משה לוי, מאמר מקיף בענין השוואת יוסף ואמחותפ, באתר דעת.

⁶⁰ מאמר מטעם אוניברסיטת חיפה

⁶¹ צ"ג ד'

בנקרופוליס של תבי) שהרבה מצריים היו נימולים. בתבליט בתוך קברו של Ankhmahor ב-Saqqara, ישנו תבליט שמצויר מצריים שמלים זה לזה.

לקריאה נוספת

- ספר [יוסף ובני ישראל](#) - הממצאים הארכיאולוגיים.

פרק ו.ב - ירידת אחי יוסף למצרים

1. בציוור קיר מקבר בני חסן שבמצרים התיכונה, מתוארת שיירת סוחרים היורדת למצרים. להלן שחזור מהציוור:

בציוור (המקורי) ניכרים כמה פרטים שתואמים מאוד לסיפור ירידת אחי יוסף למצרים: היו לבושים ב"כתונת פסים", שזהו הלבוש האהוב על בני יעקב וכפי שספרת התורה (ספר בראשית לז ג), היו רועי צאן (בראשית מו לב), וירדו עם ליווי של מצריים (כפי הנצרך לכל החמורים והמתנות ששלח להם יוסף, עיין בראשית מה כג). כמובן אין מזה ראייה שהציוור היה על אחי יוסף דווקא, אבל זו הוכחה שאכן שמיים היו יורדים למצרים ושאכן היו יורדים כדרך המסופר בתורה.

גם בתבליטים שונים במצרים העתיקה, מתואר על שבטים שמיים שירדו למצרים לשם מקח וממכר ואף כדי להיאחז באדמתה.

2. ברשימה מאמצע המאה ה-15 לפנה"ס, נמנים נכבדים מארץ כנען אשר הגיעו לחצר פרעה על מנת לקבל תבואה ושיכר.

3. בפפירוס אנסטאסי ו', מודיע פקיד אחד משומרי גבול מצרים, על נדידת שבט רועים מאסיה למצרים, וכך כתב: "אני מוציא לפועל כל שליחות המוטלת עלי במסירות איתנה כנחושת. איני מתרשל... סיימנו להניח למשפחות השוסים מאדום

לעבור את מבצר מרנפתח אשר בת'כו אל הבריכות של פיתום של מרנפתח אשר בת'כו להחיות את נפשותיהם ואת מקניהם, על פי רצון פרעה".

4. **יעקב במצרים:** נמצאו חותמות עם השם "יעקב" או "יעקב אל" (יעקב-ישראל?), והיה משליטי מצרים⁶². [ואולם מבחינת התיארוך, ממצא זה מתאים יותר אם נחשיב את עלייתו של יוסף למלך בתקופת ההיקסוס. ומ"מ אף אם עליית יוסף היתה לפני תקופת ההיקסוס, יש לראות בממצא זה סימן להשפעת בני ישראל על מצרים, ושמירת השם "יעקב" כהיותו שם יוקרתי בתודעה המצרית].

פרק ז - יציאת מצרים

בניגוד לרוח הרווחת בשנים קודמות, שהיו הארכיאולוגים סבורים שאין ממצאים על סיפור יציאת מצרים - בארכיאולוגיה העדכנית נודע שישנם ממצאים רבים שמאששים את כל פרטי הסיפור המקראי, בין ביחס לשעבוד של העם העברי, בין ביחס לעשר המכות, בין ביחס ליציאת העם ממצרים. וכדלהלן:

שעבוד עברי במצרים

1. עובדה היסטורית ידועה היא, שבמצרים היה שימוש נרחב מאוד בעבדים. השאלה היא האם מדובר (גם) בעבדים עברים? בצירוף-קיר שבקבר פרעוני באלכסנדריה, מראה עבדים בהירי עור בשעת עבודתם. כתב ע"ז החוקר ורנר קלר⁶³:

"מתמיה קודם כל, צבע העור הבהיר של הפועלים הלבושים סינר בד קצר. ההשוואה למפקחי העבודה כהי העור מוכיחה, כי בהירי העור הם כנראה שמיים, בשום אופן לא מצריים... בכתב החרטומים שבצד התמונה כתוב "המטה בידי הוא - אל תתשל".

פרופ' א. ש. יהודה בספר "עבר וערב"⁶⁴ מציין, שתמונות שיעבוד מצויות לרוב בקברי הפרעונים, ומוסיף וכותב כך:

"בכלל, כל תיאור השעבוד, נותן לנו תמונה כל כך בהירה מכל הנעשה במצרים באותה התקופה, שאי אפשר להאמין שהסיפור נכתב בזמן אחר מאותו הזמן שהעברים חיו בסביבה מצרית...לא רק הלשון המצרית וסגנונה

⁶² Albright, W.F. 1934. The Vocalization of the Egyptian Syllabic Orthography. New Haven: American Oriental Society, 11

⁶³ התנ"ך כהיסטוריה עמ' 108

⁶⁴ עמ' 14-15

היו ידועים למי שכתב פרשת מצרים, אלא בקי היה גם בכל דרכי המצרים ובנימוסיהם, בעבודתם ובכל תהלוכותיהם ואמונתם".

2. בפפירוס⁶⁵ מתועד על בניית מונומנטים על ידי עבדים במצרים, וכך נכתב: "לחלק הזרעים ל-עבירו (או "עפירו" או "חבירו", כיון שהאותיות המצריות סובלות כמה הברות, ועכ"פ הרבה חוקרים מצביעים על כך שתיבה זו פירושה: העבריים) שנושאים אבנים למגדל הגדול של רעמסס" (בתורה, ספר שמות⁶⁶, מוזכר שער רעמסס היא אחת משתי הערים שנבנו על ידי העבדים העבריים). גם אוסטרקון בכתב הייראטי מזכיר את שבטי ה"עבירו", המועסקים בעבודת פרך בבניית העיר פר רעמסס.

3. בפסל ממצרים העתיקה (נמצא במכרות של Sarbit el-Chadem) נכתב ב"כתב עברי"⁶⁷ (כתיבה העתיקה של היהודים, שהוזכרה על ידי חז"ל במסכת מגילה דף ח ע"ב ובמסכת סנהדרין⁶⁸). .

4. בחפירה של בתים וקברים ב-Tel-ed-Daba, במצרים שנת 1989, גילו החוקרים עיירות עתיקות סמוכות לגושן (בתורה ספר שמות⁶⁹ ובכמה מקומות מפורש שהיהודים במצריים היו גרים בארץ גושן). נתונים העולים מתוך 800 אתרי חפירה באיזור מעיד על מספר רב של אסייתים (שמיים). אחד עשר שכבות באתר מצביעים על כמה דורות של שמיים⁷⁰.

כלי החרס שבהם השתמש עם זה, דומים לכלים שנחשפו בבאר שבע. מכאן לומדים החוקרים מהיכן הגיעו אותם אנשים: "חומר ארכיאולוגי מראה שעם זה בא, מן ארץ ישראל"⁷¹. השפה המצרית קלטה מילים עבריות רבות מאותם מהגרים, ואת פריחת הארץ ושגשוגה הכלכלי זוקפים לזכותם⁷². בשלב מסוים, עם זה כבר לא היה קיים על אדמת מצרים, דבר שיכול להצביע על כך שיצאו בהמוניהם ממצרים⁷³.

5. התגלו נתונים דמוגרפיים יוצאי דופן בקברים שב- Tel-ed-Daba: 65% מן הקברים היו של תינוקות מתחת לגיל 18 חודשים. (עובדה זו בוודאי מזכירה לנו מה שסיפרו חז"ל במדרש שיר השירים רבה א מד, שפרעה בתקופה מסוימת רצח 300 תינוקות בכל יום). בנוסף לכך, נתגלו הרבה יותר קברים של מבוגרות (נשים) מאשר של מבוגרים (זכרים).

⁶⁵ במוזיאון של לידן מספר קטלוג # 348 (ואין זה פפירוס איפור שנזכיר להלן בארוכה, אלא המדובר כאן הוא פפירוס נוסף שנמצא ג"כ בלידן).

⁶⁶ א יא

⁶⁷ ספר "ההגדה הארכיאולוגית".

⁶⁸ כא ע"ב

⁶⁹ ט כו

⁷⁰ מאמר "Why does Egyptian history deny a period of Hebrew slavery?", באתר ויקי אנסוורס.

⁷¹ מ. גרינץ, מוצאי דורות, עמ' 28-29.

⁷² Gardiner, Egypt of the Pharaohs, Oxford 1964, p. 386; Engelbach, Mechanical and Technical

Processes, by: Glanville (ed.), The Legacy of Egypt, Oxford 1943, p.125.

⁷³ מתוך מאמרו של דניאל משה לוי הנ"ל.

6. בפפירוס של מוזיאון ברוקלין⁷⁴, מופיעה רשימה של עבדים, רשימה זו מכילה יותר מ-95 שמות של עבדים, יותר ממחצית הם שמות שמיים, ומתוכם **שבעה שמות תנ"כיים**, כולל השם של אחת משתי המיילדות שהוזכרו בתורה: **"שפרה"** (בספר שמות י טו).

8. ההיסטוריון דניאל משה לוי, אחר מחקר מקיף, מסיק:

מכל האמור עד כאן נראה ש"פרעה המשעבד" הוא המלך סנפרו, שהיה הראשון לבנות פירמידת ענק. גם כתובת מימי שושלת ו' מספרת על גבורתו של סנפרו נגד בני אסיה. כך תימצא תשובה לשאלה המטרידה את החוקרים: מנין נמצאו המוני העובדים הדרושים לבניית הפירמידה? שמם של "ערי המסכנות לפרעה" (שמות א יא): פתום (במצרית: "בית - אתום") ורעמסס (במצרית: "רע הוליד אותי"), מתאים לשני סוגי הפירמידות שבנה סנפרו: מדורגת ע"פ פולחן אתום וישרה ע"פ פולחן רע. במצרית נקראו הפירמידות: "פיראמאוס", שם המזכיר את "פתום ורעמסס".

פפירוס איפזור - עשר המכות

פפירוס איפזור (מקור התמונה)

במוזיאון בעיר לידן (Rijksmuseum Van Oudheden), הולנד, נמצא פפירוס (שבעה עשר עמודים) ממצרים העתיקה (מספר קטלוג: # 344), בחלקו הגדול בלתי-קריא, שנכתב בכתב חרטומים על ידי מצרי בשם "איפזור" (Ipuwer). איפזור מתאר בפרוטרוט את ההשלכות של המכות שפקדו את

מצרים, בדיוק כפי שמתואר בתורה. פרופסור Emanuel Vilkovski היה הראשון לפרסם את

הדמיון בין התיאור שבפפירוס לתיאור שבתורה, וראה בזה הוכחה ברורה לכך שסיפור התנ"ך הוא אמת היסטורית [ופפירוס זה שימש כאחת מהראיות של וילקובסקי לתיארוך שלו על סיפור המקרא ביחס לתולדות מצרים. וכבר הזכרנו נושא התיארוך לעיל במבוא⁷⁵].

איפזור כותב שהיו "עשרה אסונות (מכות) במצרים, אבל לצערנו בחלק הקריא של הפפירוס נמצאים ששה מכות.

⁷⁴ מספר קטלוג # 35.1446

⁷⁵ וראה גם [מאמר מקיף עם המקורות באתר דעת](#). ועי'ע בויקישיבה בערך [תורה ומדע](#) מה שנכתב בזה

הטקסט מתחיל עם תיאור של "עבדים" שביקשו לצאת לחופשי: "השוערים אומרים: 'תנו לנו ללכת...', האופים אומרים... (כאן חלק בלתי קריא בכתב היד), המנקה מסרב לקחת את המשא שלו..." , וכל זה כפי שמבואר בתורה (ספר שמות סוף פרק ד), שלפני תחילת המכות, משה הודיע לכל היהודים שאלוקים עתיד לשחרר אותם בקרוב, והלך יחד עם אהרון ויחד עם שבעים זקנים לבקש מפרעה לשחרר את היהודים.

אחרי ההקדמה הנ"ל, התחיל איפוור לתאר את ההשלכות של המכות. להלן כמה השוואות:

פפירוס איפוור	ספר שמות (פרקים ז עד יב)
מכה בכל הארץ, דם בכל מקום	וַיְהִי הַדָּם בְּכָל אֶרֶץ מִצְרָיִם.
הנהר הוא דם!	יִהְיֶה כָּל הַמַּיִם אֲשֶׁר בֵּיאֵר לְדָם.
אנשים מפחדים לנסות לטעום, אנשים צמאים בגלל הדם .... אבוי אלו הם המים שלנו! זו (היתה) השמחה שלנו! מה אנחנו יכולים לעשות? הכל אבוד!	וְלֹא יִכְלוּ מִצְרָיִם לְשִׁתּוֹת מַיִם מִן הַיָּאֵר.
... כל החיות, ליבם בוכה. הבקר גונח ..... הדבֵר והחולי שוכנים בכל הארץ...	הִנֵּה יָד ה' הוֹיָה בְּמִקְנֶךָ אֲשֶׁר בַּשָּׂדֶה בְּסוּסִים בְּחֻמְרִים בְּגַמְלִים בְּבָקָר וּבְצֹאן דָּבָר כָּבֵד מְאֹד.
באמת, שערים עמודים וקירות נשרפים באש.	וְתִהְלֶךְ אֵשׁ אֶרֶץ ... וַיְהִי בָרָד וְאֵשׁ מִתְּלַקַּחַת בְּתוֹךְ הַבָּרָד כָּבֵד מְאֹד.
מצרים התחתון בוכה ... הארמון כולו נשאר בלי רווחיו. לו היה ראוי (אבל אין לו) חיטה ושעורה אווזים ודגים.	וַיִּזַּף הַבָּרָד בְּכָל אֶרֶץ מִצְרָיִם אֵת כָּל אֲשֶׁר בַּשָּׂדֶה מֵאֲדָם וְעַד בְּהֵמָה וְאֵת כָּל עֵשֶׂב הַשָּׂדֶה הִכָּה הַבָּרָד וְאֵת כָּל עֵץ הַשָּׂדֶה שִׁבַּר.
באמת, התבואה נכחדה מכל צד.	וְהַפְּשֵׁתָה וְהַשְׁעֵרָה נִכְתָּה כִּי הַשְׁעֵרָה אָבִיב וְהַפְּשֵׁתָה גִבְעֹל.
הנה הבקר נעזב משוחרר, ואין מי שאוסף אותם.	וַיַּעֲזֹב אֵת עֲבָדָיו וְאֵת מִקְנֵהוּ בַּשָּׂדֶה.
באמת, כל מה שהיה נראה עד אתמול, נעלם. השדה נשאר ריק כמו לאחר הקציר של פשתן. לא נמצא פירות ולא ירקות ... רעב.	וַיַּעַל הָאֲרָבָה עַל כָּל אֶרֶץ מִצְרָיִם ... וַיִּכַּס אֵת עֵין כָּל הָאֶרֶץ וַתַּחֲשֹׁךְ הָאֶרֶץ וַיֵּאֱכַל אֵת כָּל עֵשֶׂב הָאֶרֶץ וְאֵת כָּל פְּרִי הָעֵץ אֲשֶׁר הוֹתִיר הַבָּרָד וְלֹא נוֹתַר כָּל יֵרֶק בָּעֵץ וּבְעֵשֶׂב הַשָּׂדֶה בְּכָל אֶרֶץ מִצְרָיִם.
הארץ בלי אור.	וַיְהִי חֹשֶׁךְ עַל אֶרֶץ מִצְרָיִם.

היתה צעקה גדולה במצרים, מעורבת בקינה.	וְהִיְתָה צְעָקָה גְדֹלָה בְּכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם אֲשֶׁר כָּמָהוּ לֹא נִהְיְתָה וְכָמָהוּ לֹא תִסָּף.
מי שמניח אחיו באדמה נמצא בכל מקום.	כִּי אֵין בַּיִת אֲשֶׁר אֵין שָׁם מֵת.
באמת, הגדול והקטן צעקו, המלווה והאם. האם זה סופו של האדם? כבר לא יהיה הריון ולא לידה? ... הכל נהרס! בתי האדם נהפכו כהרף עין.	וַיָּקָם פְּרַעֲה לִילָה הוּא וְכָל עַבְדָּיו וְכָל מִצְרַיִם וַתְּהִי צְעָקָה גְדֹלָה בְּמִצְרַיִם.
באמת, הילדים הנסיכים מושלכים לרחובות ... הכלא נהרס.	וְה' הִכָּה כָּל בְּכוֹר בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּכוֹר פְּרַעֲה הַיֹּשֵׁב עַל כֶּסֶאֱו עַד בְּכוֹר הַשָּׂבִי אֲשֶׁר בְּבֵית הַבּוֹר.
באמת, הגדול כמו הקטן אומרים: אני חושב שאני עלול למות.	וַתַּחַזֵּק מִצְרַיִם עַל הָעָם לְמַהֵר לְשַׁלְּחָם מִן הָאָרֶץ כִּי אָמְרוּ (אם לא נשלח אותם בסוף) כָּלְנוּ מֵתִים.

ודבר שראוי לתשומת לב, שבפפירוס כאשר מתאר שהנהר נהפך לדם, איפוור מספר שהאסון השפיע רק על המצריים, ולא על ה"עבדים" (דהיינו העברים), וכך כתב איפוור: "ובאמת, האצילים במצוקה, בעוד שהאדם העני הוא מלא שמחה. כל עיר אומרת: הניחו לנו לזון את האדיר שביננו!". עובדה זו מופיעה בתורה שבעל פה (מדרש שמות רבה⁷⁶), שמתאר שלמרות שלמצריים לא היה מים, ליהודים כן היה, ועל זה הדרך בכל המכות.

איפוור מתאר גם שאז קרתה מלחמת אזרחים בין המצריים: "איך זה קרה לכל אדם להרוג את אחיו? החיילים שהיו שלנו, מתנהגים כאילו הם זרים". עובדה זו לא מפיעה בתורה שבכתב, אבל כן מופיעה בהרחבה בתורה שבעל פה (ב"פסיקתא דרב כהנא"). מספרים חז"ל שלפני המכה העשירית, כאשר משה הזהיר את המצריים שכל בכור ימות אם לא ישחררו את היהודים, נפתחה מלחמת אזרחים של המצריים בכורים נגד פרעה, מלחמה נוראה שבה הבנים הרגו את הוריהם ואחיהם, ומאות אלפי מצריים נספו.

איפוור דיווח, שאחרי האסונות, לא רק שעבדים שוחררו, אלא גם הפכו להיות הבעלים על העושר של המצריים, וכך כתב: "באמת, אנשים עניים הפכו לבעלי עושר, ומי ש(לפני כן) לא היה יכול לעשות לעצמו סנדלים, הוא כעת מחזיק העושר" - והוא בדיוק כפי שהובטח על ידי אלוקים בספר בראשית (טו,יד), שהיהודים יעזבו את מצרים עם רכוש גדול (וכך היה, כפי שמסופר בספר שמות). איפוור מתאר בפרוטרוט, שלאחר המכות, "השפחות" (דהיינו העבריות), יצאו לבושות עם התכשיטים של המצריים, "זהב וספיר, כסף ומלכיט, סמוקים ונחושת ... תלויים על צוואריהן של השפחות". גם עובדה זו מופיעה במפורש בתורה (ספר שמות יב לה).

⁷⁶ ט. ג.

מספר ג"כ איפוור, שעמוד של אש גבוה מאוד התהלך בפני "אויבי הארץ" (היהודים), בדיוק כמו שמופיע בספר שמות יג, כא.

איפוור התייחס גם לקריעת ים סוף, ודבריו נביא להלן בפרק ח.

פפירוס של נפר-רחו/רהו

במוזיאון של פטרסבורג נמצא פפירוס נוסף, ששמו "Papyrus Ermitage"⁷⁷. הפפירוס נכתב על ידי מצרי בשם נפר-רחו (Nefer-rohu). בין יתר הדברים שנכתבו שם, הוא מספר על אסיאתים שהגיעו למצרים בתור רועי צאן (והוא כפי שמתואר בתורה בספר בראשית מו, לב, שכאשר היהודים ירדו לגור במצרים היו רועי צאן) ובאו להתגורר במצרים. מספר נפר-רחו, שאותם אנשים מרדו במצרים (מבקשים להשתחרר), ואח"כ מספר דוגמאות של אסונות שונים שאירעו במצרים:

- כל הדגים שבנהר מתו (והוא כפי שמתואר בספר שמות ז: וְהִדְגָה אֲשֶׁר בַּיָּאֵר מִתָּה).
- כל השדה נהרס (מכתב ארבה ומכת ברד).
- החקלאות נהרסה כליל (כנ"ל).
- חיות רעות רבות באו למצרים מן המדבר (והיינו מכת ערוב). נקודה הראויה לתשומת לב: בתורה לא כתוב מהיכן באו החיות, האם האלוקים ברא אותם בתוך מצרים, או שבאו מהמדבר או ממקום אחר. אבל אחד מגדולי מפרשי התורה, רבינו בחיי, פירש בספר שמות ח יז על פי המסורת, שבמכת ערוב החיות הגיעו מהמדבר.
- השמש נכבה (מכת חושך).
- אנשים מתו בהמוניהם (מכת בכורות).

אסונות אלו היו בסדר גודל כל כך מרשים שהתבטא נפר-רחו: "המדינה נהפכה, מה שקורה מעולם לא קרה".

נפר-רחו גם התלונן על הריסת כל הפסלים. עובדה זו מתוארת בספר שמות יב יב (ראה בפירוש הרמב"ן שם), שבמכה העשירית האלוקים הרס את הפסלים של מצרים שבאותה תקופה.

נפר-רחו מתאר גם מלחמת אזרחים, אשר בה ילדיהם רצחו את הוריהם, במקביל למה שהזכרנו מפפירוס איפוור.

⁷⁷ מספר קטלוגי: b1116 ישר

הוא גם העביר ביקורת שפרעה לא ידע כיצד לפעול כראוי - והוא כפי שמוזכר גם בתורה שבעל פה שהעם המצרי לא הסכים לעקשנותו של פרעו לסבול מכה אחר מכה כדי שלא לשחרר את היהודים, ועובדה זו ניכרת קצת גם בתורה שבכתב בשמות י ז ובשמות יד ה.

נפר-רחו מקונן שהאנשים שעד אתמול כל כך אהבו לשרת את האלילים של מצרים, עכשיו משרתים "אל אחר". תלונתו של נפר-רחו מובנת היטב לפי מה שמבואר בספר יהושע כד יד, שהיהודים בזמן השיעבוד במצרים היו עובדי אלילים כמו המצריים, ורק כשראו את הניסים של המכות, התחילו להאמין באחדות האל. מלבד זאת, בספר שמות יב לח מתואר, שאחרי העשר מכות רבים מן המצריים הפכו גם הם להיות מונותיאיסטים.

פפירוס נוסף

פפירוס בעל תוכן דומה לפפירוס של נפר-רחו (אבל קצר יותר) נמצא במוזיאון הבריטי (מוזכר על ידי החוקר A. Gardiner ב-JEA⁷⁸).

ממצאים נוספים על עשר המכות

1. החוקר M. Bietek במהלך חפירתו ב Tel ed-Daba, מצא כמות עצומה של קברים רדודים בכל רחבי העיר Avaris - עדות ברורה של איזה אסון ענק ופתאומי (עובדה שמזכירה מאוד את המכה העשירית: "מכת בכורות"). בנוסף לכך, סימנים מסוימים באתר הארכיאולוגי המוזכר, מביאים למסקנה שרבים מתוך אלו שנותרו באוכלוסייה אחר האסון, נטשו את בתיהם במהירות ובהמוניהם⁷⁹. החוקר מעריך שהקברים מתאימים לתקופה שניתן לייחסה לסוף שהיית היהודים במצרים.

2. בכתב חרוט שב"מקדש" מצרי ב"אל-עריש", עכשיו במוזיאון באיסמעיליה, מתואר על מכת חושך:

"הארץ היתה מאוד נגועה. רעה היתה מנת חלקה. מהומה גדולה היתה בארמון... שלא ראה לא איש ולא אליל את פני זולתו".

פרופסור Emanuel Vilkovski בספרו עולמות בתוהו⁸⁰ מצביע גם על כך שב"מקדש" הנזכר ישנה משמעות שפרעה מת (או "כמעט" מת) בתוך מערבולת של מים. וכפי

⁷⁸ עמודים 95, 109

⁷⁹ וכן מביא ג"כ פרופסור דיוויד רול בספרו הנקרא "התנ"ך: ממיתוס לאמת היסטורית".

⁸⁰ Ages in Chaos I: From the Exodus to King Akhnaton עמ' 58

המתואר באותם הכיתובים, מיקומה של המערבולת היתה ב"פי-חרותי" (Pi-Kharoti), דהיינו "פי החירות", מקום שבו היתה קריעת ים סוף כמפורש בתורה בספר שמות⁸¹.

3. בטקסט חרוט על הפירמידה "Unas" ב-Saqara כתוב:

"הוא המלך אשר נשפט⁸² על ידי הוא-אשר-שמו-מוסתר, ביום זה של מוות הבכורות."⁸³

ההיסטוריון David Fry כותב⁸⁴ על זה: "הבה נבחן את הביטוי הוא-אשר-שמו-מוסתר, שום אלוהות מצרית ידועה אין לה שם מוסתר, אבל זו הדרך האהובה על היהודים להתייחס לאלוקים שלהם". David Fry מוסיף, שגם בארון מצרי נכתב: "אני נשפטתי על ידי הוא-אשר-שמו-מוסתר, ביום המוות של הבכורות." מעניין גם, שהביטוי "נשפטתי" - "נידונתי" הוא בדיוק הלשון שהשתמשה התורה (בראשית טו יד) כדי לבטא את מהות ענישת המצריים: "דן אנכי".

4. במצרים העתיקה היו מחשיבים את האבן "lapis-lazuli" כאבן עם כוחות מאגיים, כפי שמעידים קמיעות רבות של אבן זו שנמצאו בקברים מצריים ובחפירות. מדוע המצריים חשבו כך? אולי התשובה טמונה בתורה שבעל פה (מכילתא פרשת בשלח), שמספרים חז"ל שהמטה של משה אשר באמצעיתו נעשו עשר המכות ושאר הנסים, היה כולו עשוי מהאבן "lapis-lazuli".

משה רבינו - אישיות היסטורית

1. היסטוריונים של תקופת ה-300 לפנה"ס, Eusebius & Artapanus, על פי תיעוד של הספרייה העתיקה של אלכסנדריה, מספרים על אדם בשם "משה", נסיך מצרי שהוביל מערכה צבאית נגד אתיופיה. גם בשבר של מצבה במוזיאון הבריטי ישנם סימנים לאירוע זה. עובדות אלו מתוארים בתורה שבעל פה [במדרש ילקוט שמעוני](#) (שמות רמז קסח) באריכות. שם מספרים חז"ל, שמשה רבינו בהיותו בן 18 שנה (באותה תקופה היה עדיין נחשב נכדו של פרעה) יצא ממצרים, ונפגש עם מלך שנקרא קוקנו, ונתמנה כיועץ המלך. כאשר קוקנו מת, הכתירו את משה תחתיו. לאחר מכן, משה נלחם באתיופיה וכבש אותה. משה מלך 40 שנה, עד שהורד מהמלוכה. אחר כך משה נסע אל מדין, שם נעשה רועה צאן של יתרו.

⁸¹ יב ד.

⁸² או "אשר יישפט", כלומר שמתריס נגד.

⁸³ מצרים מציאות או דמיון, תשס"ג, עמ' 99. Gilula, The smiting of the first-born – an Egyptian myth?, TA 4 (1977), pp. 95; גלפז-פלר, יציאת

⁸⁴ בספרו Hebrew Sages of Ancient Egypt

2. החוקר M. Greentz מצטט תעודה מצרית קדומה⁸⁵, שמספרת על אדם שעמד לפני פרעה ובאופן ניסי עשה שהחפץ שבידו יהפך להיות נחש, ואח"כ הרים את הנחש בידו וחזרה להיות חפץ. והוא בדיוק כפי שמתואר בתורה ([שמות ז, י](#)). ואולם העובדה שאח"כ לקח את הנחש וחזרה להיות חפץ, לא מופיעה במפורש בסיפור עם פרעו, אבל כן מופיעה לגבי הפעם הראשונה שמשה רבינו עשה זאת בספר [שמות ז, י](#).

3. בתעודה המצרית הנ"ל מסופר גם על לידתו של משה, ונקדים כמה נקודות: על הפרעה שאמר "כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו"⁸⁶, חז"ל מבארים את הסיבה (על פי המסורת של התורה שבעל פה): ש"אמרו לו אסטרוולוגים: גואל ישראל נתעברה הימנו אמו"⁸⁷. הכוונה הייתה ליוכבד, אמו של משה רבינו, שנתעברה. יוכבד היתה ג"כ האם של שני הנביאים הנוספים של ישראל בדור המדבר: אהרן, מרים. משה היה מושיען של ישראל, ונאזר באהרן להיות הדובר⁸⁸, ומרים הדריכה את הנשים⁸⁹. על לידת משה נאמר בחז"ל ש"נתמלא כל הבית אורה"⁹⁰ - זיו השכינה הקרינה מגופו של משה כבר מלידתו. משה היה בסכנת מוות ובת פרעה הצילתו. שפחותיה אמרו לה לקיים גזירת אביה ובא מלאך והרגן⁹¹. דברים דומים מאוד מופיעים גם בתעודה המצרית⁹²: הובא לפני פרעה קוסם שסיפר כי אשה מעוברת נושאת ברחמה שלשה ילדים העתידים למלוך על ארץ מצרים. המלך הצטער למשמע הדברים והקוסם הרגיעו. האגדה ממשיכה לספר כי לאחר מכן נולדו הילדים ותואר אבריהם היה כזהב. שפחה בקשה להלשין למלך על הולדת הילדים, אך נאכלה ע"י תנין⁹³.

יציאת בני ישראל ממצרים

1- באסטלה שבאי "יב" (אלפנטינה), מסופר שפרעה גירש את בני אסיה ממצרים, והם צעדו במדבר אל עבר ארץ כנען.

2- בספר נגד אפיון מצטט מצרי בן המאה הרביעית לפני הספירה, שמספר בחיבורו *Ἀιγυπτιακά* (דברי ימי מצרים) על אודות אומה של רועי צאן, שעשו צרות רבות במצרים, ומוסיף וכותב כך: "והם יצאו מארץ מצרים על פי דברי הברית, כולם למשפחותיהם עם כל רכושם... ופנו ללכת דרך המדבר אל סוריה."

וישנם ג"כ ממצאים ארכיאולוגים על [קריעת ים סוף](#), והובאו להלן פרק ח.

⁸⁵ י. מ. גרינץ, מספרות מצרים העתיקה, ירושלים תשל"ה, עמ' 78-88. מובא במאמרו של דניאל משה לוי שהזכרנו לעיל.

⁸⁶ שמות א כב.

⁸⁷ מדרש שמות רבה פרשה א

⁸⁸ שמות ז א.

⁸⁹ שמות טו כ.

⁹⁰ מדרש שמות רבה פרשה א.

⁹¹ שמות רבה א, יח-כג

⁹² י. מ. גרינץ, מספרות מצרים העתיקה, ירושלים תשל"ה, עמ' 78-88.

⁹³ כל זה מתוך מאמרו של דניאל משה לוי הנ"ל.

קישורים חיצוניים

- הרב דוד קליינר, [יציאת מצרים בראי הארכיאולוגיה](#), באתר הידברות.
- הרב זמיר כהן, הרצאת וידיאו, [יציאת מצרים וארכיאולוגיה](#)
- סרטון באתר "הסוף": [ארכיאולוגיה ויציאת מצרים](#)
- [שיעבוד בני ישראל במצרים - עובדה היסטורית ללא עוררין.](#)

פרק ח - קריעת ים סוף

הקדמה: רקע בסיסי על התיאור המקראי

יצאו ממצרים שש מאות אלף גברים (מלבד נשים וילדים, כלומר כמיליון וחצי אנשים או יותר). לפי תפיסת פרעה, היהודים לא יצאו ממצרים כדי ללכת לארץ ישראל, אלא בקשתם הייתה רק ללכת במדבר דרך שלושת ימים, ושם יעבדו את האלוקים, ואח"כ יחזרו למצרים. עם זאת פרעו חשד שהיציאה הייתה בריחה ממצרים, וניחם על אשר הסכים ליציאתם, וקיבץ את חיילי מצרים, ויצאו במרכבות של סוסים לרדוף את היהודים במדבר.

בדרך, האלוקים הגן על היהודים על ידי ענני הכבוד, וגם על ידי עמוד של אש גבוה מאוד שחיבר את השמים עם הארץ. היהודים הגיעו עד לשפת ים סוף, ואירע הנס הידוע שנפתחו מי הים, ועברו היהודים בתוך הים ביבשה. וכאשר המצריים נכנסו גם הם לתוך הים, נסגר הים ונטבעו המצריים, כמו במלכודת.

לאחר מאורעות אלו, מתאר המקרא (שמות טו יד), ששמועת האירוע הניסי התפשט ברחבי העמים השכנים, ולב העמים נתמלא אימה ופחד מפני בני ישראל.

קריעת ים סוף בפפירוס איפוו

לעיל בפרק ו' הזכרנו קיומו של פפירוס הנכתב ע"י מצרי בשם איפוו. בין היתר, גם האירוע של קריעת ים סוף מתועד בפפירוס, ולהלן ציטוט דבריו:

"כמות כפולה של אנשים יצאו להלחם כדי להחזיר את העם שמשתחוה (כלומר, העם שהלכו לעבוד את האלוקים במדבר). יותר ממיליון אנשים כבר אינם בטוח הראייה.... הדבר שנמצא בין שמים לארץ (=עמוד האש?)

מפחיד את כולם ... הדרך הפכה למלכודת ... מצרים נכנסה למקום של שפיכת המים, והגיבורים נתפסו על ידי מי ששפך את המים ... האסיאתים (יהודים שבאו למצרים מאיזור אסיה) הגיעו לבדם עד הסוף (של הים?)... לא נותר אף אחד נגדם. כל השבטים מחוץ למדינה התמלאו פחד."

קטע נוסף בטקסט של איפוור נראה שמתייחס לאובדן של הצבא מצרים (דבר שהתרחש כאשר טבעו בים סוף): "ראו עתה, הארץ נמצאת ללא מלכותה. ראה, כל כוחות הצבא לא נמצאים במקומם ... כמו צאן תועה ללא רועה."

ממצאים נוספים על קריעת ים סוף

1. כפי שמוזכר לעיל בפרק ז, פרופסור אמנואל ויליקובסקי מזהה בכתובת שב"מקדש" מצרי ב"אל-עריש" איזכור לאירוע של קריעת ים סוף⁹⁴.

2. בתבליט באלכסנדריה, מצויירים מצריים עם סוסים ורכבים שוקעים בתוך הים⁹⁵.

ממצאיו של רון ויאט

לעיל במבוא הזכרנו על חשיבותם של הממצאים של הארכיאולוג ה"חובבן" רון ויאט, והזכרנו גם את ההסתייגות הטבעית של ה"מקצוענים" ביחס לממצאיו. עם זאת, ראויים הדברים להיות מוצגים, מהסיבות שהזכרנו במבוא.

רון ויאט חקר במשך שנים היכן המיקום המדוייק שבו היהודים נכנסו לתוך הים, והגיע למסקנה (בהתבסס על הפסוקים בספר שמות, ועל ספרו של [יוסף בן מתתיהו](#)), כי מדובר על חוף במפרץ Aqaba, בשפת Nuweiba ("ואדי Watir").

להלן תקציר הסיבות שהביאו את רון ויאט למסקנה זו, מתוך אתר אילה⁹⁶:

בתקופת שיעבודם במצרים, בני ישראל חיו באזור הדלתא של הנילוס במקום המכונה "רעמסס": "ויסעו בני-ישראל מרעמסס, סכתה, כשש-מאות אלף רגלי הגברים, לבד מטף." (שמות פרק יב, פסוק ל"ז). עם יציאתם ממצרים, מקום חנייתם הראשון היה בסכת בקצה הצפוני של מפרץ סואץ. ישנו מקום שנקרא בכמה שמות "ת'ארו" ו"תכות" שמתאים לתיאור של סכת בדיוק, נמצא בכתבים עתיקים שהמבצר "ת'ארו" היה ממוקם ליד הדלתא או "רעמסס", במקום בו התגוררו בני ישראל שם גם היה הצבא המצרי מתאסף להכנות

⁹⁴ Ages in Chaos I: From the Exodus to King Akhnaton עמ' 58

⁹⁵ ספר "ההגדה הארכיאולוגית".

⁹⁶ [מאמר באתר אילה](#)

לקראת יציאה לצפון. יוספוס פלאביוס כותב בסיפרו "קדמוניות היהודים" (ספר שני פרק י'): "כאיש צבא, משה הכיר את "ת'אר", ושם הוא אירגן את ה"צבא" הגדול ביותר ליציאה ומשם הם יצאו ל"איתם". וכך נאמר במקרא: "ויסעו, מסכת; ויחנו באתם, בקצה המדבר" (שמות י"ג-פסוק כ). אתם היתה בקצה המדבר, ים סוף: "ויסב אלקים את-העם דרך המדבר, ים-סוף; וחמשים עלו בני-ישראל, מארץ מצרים" (שמות י"ג פסוק י"ח). כשהם נעים דרך מדבר ים סוף ובורחים מצבא פרעה השם אומר למשה לפנות דרומה ולהגיע לים, אז, עברו בני ישראל דרך ואדי שמוביל לים: "דבר, אל-בני ישראל, וישבו ויחנו לפני פי החירת, בין מגדל ובין הים: לפני בעל צפן, נכחו תחנו על-הים. ואמר פרעה לבני ישראל, נבכים הם בארץ; סגר עליהם, המדבר." (שמות י"ד פסוקים ב-ג). אם נבחן את התיאורים המקראיים היטב, אז כדי להגיע ממדבר ים סוף לחוף הים בני ישראל היו צריכים לעבור דרך ואדי שעונה על התנאים הבאים: 1. שיהיה מוקף בהרים גבוהים שאין מהם דרך בריחה דבר שיגרום להם להיות "נבוכים". 2. שיוכל להכיל כמות של כמה מליוני אנשים על צאנם ורכושם. 3. שיוביל לחוף גדול דיו להכיל את כולם. הואדי היחיד בסביבה שעונה לתיאורים בתורה, נקרא ואדי ואטיר. והינו הנתיב היחיד שיכל להכיל את הכמות האדירה של היוצאים ממצרים, הוא מוביל ממדבר ים סוף ועד לחוף הים... יוספוס פלאביוס מוסיף לנו מידע בספרו "קדמוניות היהודים" (ספר שני פרק ט"ו) לגבי רדיפת צבא פרעה אחרי עם ישראל הוא כותב: "הם גם סגרו על המעברים בהם הם חשבו שהעברים עשויים לברוח, ולירות עליהם בין המצוק הלא נגיש והים... ולכן הם לחצו את העברים עם הצבא שלהם במקום בו רכס ההרים נסגר על ידי הים".

אכן, לאחר סיור בחוף אשר לפי רון התרחשה קריעת ים סוף, מצא רון עמוד עתיק מאבן, עם כתובת עברית ארכאית, שבו נכתבו המילים: "מצרים, מוות, פרעה, משה, י-ה-ו-ה, שלמה". רון סבור כי העמוד נבנה על ידי שלמה המלך, כדי לציין את המיקום של חציית ים סוף, להנציח את האירוע.

בצלילה על קרקעית הים באתר זה בשנת 1978, רון ושני בניו מצאו (וצילמו) חלקים של מרכבות מצופים באלמוגים. מאז, כמה ארכיאולוגים (Mark Krasberg מנורבגיה, Ross Petterson מאוסטרליה, Yuka Fontan משבדיה, Mike Redman מאנגליה, ועוד) צללו באתר זה, והממצאים התרבו מפעם לפעם: תאי מרכבות מזהב, שרידי שלדי אדם, גלגלי מרכבות (בעלי ארבעה, שישה ושמונה חישורים) ושלדים של סוסים. כמה סרטים נערכו ממצאים אלו, כגון ע"י Simcha Jacobovici וע"י Bob Cornuke.

אחד הממצאים היה גלגל מרכבה בעל שמונה חישורים, אשר הובא למנהל העתיקות המצרית, ד"ר Nassif Mohammed Hassan. לאחר שבדק את הגלל, מיד הכריז שהוא מזמן שתואם לתקופת יציאת מצרים, כיון שגלגלים בעלי שמונה חישורים היו בשימוש רק באותה תקופה.

פרט נוסף בעל משמעות: לאורך כל מפרץ Aqaba, חוץ מהמקום המוזכר לעיל, שיפוע החוף מתחת למים יורד בחדות רבה, בסביבות 45 מעלות. אם היהודים היו מנסים לצעוד בכל מקום אחר במפרץ, היו צריכים להתמודד עם ירידה חדה ביותר, לעומק של כ- 1500 מטרים. עם כל הילדים והצאן, המשימה היתה כמעט בלתי אפשרית. רק במיקום הספציפי המוזכר (שבו נמצאו המרכבות וכו'), המדרון הוא הדרגתי (14 מעלות), לעומק הרבה יותר סביר⁹⁷.

פרק ט - מסעות בני ישראל במדבר

חפירות ארכיאולוגיות במדבר סיני (ב 1956) מראים כי כמה מקומות היו מיושבים באופן זמני על ידי מספר עצום של אנשים (דבר שנחשב כחידה גדולה בעיני ההיסטוריונים, כיון שאזורים אלו כבר היו מדבריים לחלוטין באותה תקופה), וקובעים החוקרים באתרים אלו, שמסיבה לא ידועה אותם מתיישבים נטשו מקומות אלו בפתאומיות, ללא סימני מלחמה או סכנה⁹⁸.

והדברים מתאימים היטב עם התיאור המקראי בספר במדבר (פרק ט), שבני ישראל היו 40 שנה במדבר, וכאשר ענני הכבוד היו נעצרים באיזה מקום, היהודים היו חונים שם ומתיישבים באוהלים, וכאשר הענן היה עולה בפתאומיות, ידעו היהודים שעליהם לנסוע מיד יחד עם הענן. מקור המזון היה "המן" שירד באופן ניסי מן השמים, והיו שותים מבאר מים ניסי שליווה אותם בכל מסעיהם.

יש לציין שמקומות הישובים שנתגלו על ידי ארכיאולוגים, כגון "קדש ברנע", הם אכן מהמקומות המוזכרים בתורה (ספר במדבר פרשת מסעי) שבהם התיישבו היהודים במדבר⁹⁹.

מעניין גם, שבאתרים אלו נמצאו כלי טחינה¹⁰⁰, דבר שתואם מאוד לתיאור בתורה על צורת הכנת ה"מן" לאכילה במדבר: שָׁטוּ הָעָם וְלָקְטוּ וְטָחְנוּ בְרַחִים אוּ דָכוּ בַמִּדְבָּה (ספר במדבר יא).

על נושא התיארוך של ממצאים אלו, כבר נכתב ב"מבוא" לחוברת זו.

החוקר יהושע עציון¹⁰¹ מביא, שנמצאו בלב המדבר הרבה קבוצות של שדות קבורה, לפעמים בריכוזים ענקיים. והדבר נראה כפלא בעיני כל חוקר, מי ומדוע עשו בית

⁹⁷ מאמר באתר אילה

⁹⁸ מאמר מקיף באתר דעת

⁹⁹ שם.

¹⁰⁰ שם.

¹⁰¹ ספר "התנ"ך האבוד" עמ' 53 ו-68

קברות ענקיים באמצע המדבר? והתשובה לכך נמצאת הן בתורה שבכתב הן בתורה שבע"פ. בתורה שבכתב, מסופר על כמה וכמה אירועים, שכאשר עם ישראל חטאו במדבר, אלוקים הטיל עליהם מגפה ומתו בהמוניהם (לדוגמה עיין בספר שמות לב כח: "וַיִּפֹּל מִן הָעָם בַּיּוֹם הַהוּא כִּשְׁלֹשֶׁת אַלְפֵי אִישׁ". ובספר במדבר יא לג: "וְאָף ה' חָרָה בָּעָם וַיִּךְ ה' בָּעָם מַכָּה רַבָּה מְאֹד. וַיִּקְרָא אֶת שֵׁם הַמָּקוֹם הַהוּא קְבֻרוֹת הַתְּאֵנָה כִּי שָׁם קָבְרוּ אֶת הָעָם הַמֵּתָאִים". ובספר מדבר יז יד: "וַיְהִי הַמֵּתִים בְּמִגַּפָּה אֲרֻבָּעָה עָשָׂר אֶלֶף וּשְׁבַע מֵאוֹת מְלֻבָּד הַמֵּתִים עַל דְּבַר קִרְחַן". ובספר במדבר כה ט: "וַיְהִי הַמֵּתִים בְּמִגַּפָּה אֲרֻבָּעָה וְעֶשְׂרִים אֶלֶף"). ובתורה שבעל פה מתואר שאחרי שעם ישראל חטאו בחטא המרגלים, כל שנה (ביום ט' באב דווקא) היו מתים רבים מן העם.

עציון כתב גם, שבאותם היישובים שבאמצע המדבר, היה מצוי שהגגות של הבתים היו עשויים מענפים ולא מאבנים. עובדה זו מתאימה היטב לתיאור בספר ויקרא כג: "כִּי בַסֻּכּוֹת הוֹשַׁבְתִּי אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּהוֹצִיאִי אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם".

רון ויאט (עיין אודותיו לעיל ב"מבוא") מצא (וצילם) סלע בקועה בלב מדבר, עם סימנים ברורים שיצאו ממנה שטף מים רבים, אע"פ שאין מתחתיה ולא בכל הסביבה מעיינות ומקורות מים כלל¹⁰². והדברים מתאימים היטב לנס המתואר בספר במדבר כ י-יא: "וַיִּקְהֲלוּ מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן אֶת הַקְּהָל אֶל פְּנֵי הַסֵּלַע וַיֹּאמְרוּ לָהֶם שִׁמְעוּ נָא הַמַּרְיָם הַמֵּן הַסֵּלַע הַזֶּה נּוֹצֵיא לָכֶם מַיִם. וַיִּרְם מֹשֶׁה אֶת יָדוֹ וַיִּךְ אֶת הַסֵּלַע בְּמַטְהוֹ פְּעָמָיו וַיֵּצְאוּ מֵיִם רַבִּים וַתִּשְׁתְּ הָעֵדָה וּבְעִירָם".

פרק י - הר סיני

מקומו המדויק של הר סיני, לא נודע ברור. יש סבורים שהר ג'בל מוסא ("הר משה") - הר בדרום חצי האי סיני במצרים, הוא הר סיני, אבל מבחינה גיאוגרפית הר סיני היה אמור להיות קרוב ל**מדִּין**, כיון ששם בער הסנה באש¹⁰³.

בעשורים האחרונים טרחו החוקרים לחפש היכן מקומו של הר סיני. ונאמרו בזה כמה השערות מבוססות על ממצאים שונים:

1. פרופסור עמנואל ענתי, מצביע על כך שהר סיני הוא הר כרכום. ואכן מצא בסביבות ההר ציור של שני לוחות הברית (ובתוך הציור עשרה תאים, כנגד עשרת

¹⁰² מאמר באתר אילה

¹⁰³ כמבואר בספר שמות ג, יב; וראה בפרקי דרבי אליעזר פרק מ

ציור שנמצא בהר כרכום, אשר לפי דברי פרופ' ענתי מתאר את לוחות הברית. המקור: ויקישיתוף.

הדברות)¹⁰⁴. לאחר שנים מאז מחקרו של ענתי, נתגלו בהר תופעות שנראות על-טבעיות¹⁰⁵.

2. החוקר רון ויאט (עיין לעיל ב"מבוא" אודותיו), על פי התיאור של יוסף בן מתתיהו ועוד סימנים, מצביע על הר "ג'בל אל לוואז" כהיותו הר סיני המקראי. ונמצאו בהר ובתחתיתו כל מה שמוזכר בתורה בדקדוק רב, לדוגמא:

- ניכר היטב שההר עלה באש¹⁰⁶.
- בקרבת ההר נמצא מזבח-אבנים, דבר שתואם לתיאור המקראי שמשו רבינו בנה מזבח ליד ההר¹⁰⁷.
- בתחתית ההר נבנו שתיים עשרה מצבות כנגד שתיים עשרה השבטים¹⁰⁸.
- ישנה מערה בתוך הר סיני - כמפורש בספר מלכים¹⁰⁹.
- מצא שם את שיירי המזבח שבנו לעגל עם 12 ציורים של עגלים בסגנון מצרי עתיק, ומצא אפי' אפר של זהב (ככל הנראה ממה שטחן משה רבינו¹¹⁰).

ארכיאולוגים שונים ביקרו באתר והביעו התפעלות, עד שהרשויות אסרו את הכניסה למקום¹¹¹.

"כתובת בלעם" שנמצאה בתל דיר עלא. המקור: ויקישיתוף

פרק יא - בלעם בן בעור

להלן תמצית מאמרו של ד"ר ברוך אברהם לוינ מאוניברסיטת ניו יורק 'כתובות בלעם מדיר עלא' בכתב העת קדמוניות¹¹².

¹⁰⁴ אתר "הכרכום" שעוסק בתגלית זה

¹⁰⁵ מאמר בענין התופעה על-טבעית בהר כרכום

¹⁰⁶ שמות י"ט י"ח

¹⁰⁷ שמות יז טז

¹⁰⁸ שמות כ"ד ד'

¹⁰⁹ מלכים א פרק יט

¹¹⁰ שמות ל"ב כ"

¹¹¹ כל המוזכר כאן עפ"י רון וויאט, מתוך מאמר באתר אילה

¹¹² 110, (1995), עמ' 90-96. ומובא במאמר של י. סעד עיונים בממצאים ארכיאולוגיים מול תורת ישראל.

בשנת 1967 משלחת הולנדית בראשות הארכיאולוג ה.פראנקן ערכו חפירות בתל דיר עלא (Deir Alla) שבעמק הירדן, כ- 8 ק"מ ממזרח לירדן ומצפון לנחל יבוק. בחפירות נחשפה כתובת על טיח, ובה שני טקסטים. בטקסט הראשון, אישיות בשם **בלעם בר-בער** [=בלעם בן בעור] שמנבא נבואות של זעם ופורענות.

הכתובות פורסמו בשנת 1976 על ידי החוקרים הופטייזר וואן-דו-קוי מאוניברסיטת ליידן שבהולנד. בפרסום הראשוני קבע החוקר הופטייזר כי לשון הכתובות הנה ארמית. לאחר בדיקות חוזרות הסכימו רוב החוקרים כי שפת הכתובות קרובה יותר למואבית. להלן פירוט התוכן של שני הטקסטים:

- **הטקסט הראשון:** בלעם מספר לבני משפחתו ולראשי הקהל סיפור מורכב אשר תמציתו: אסון המתקרב על הארץ ויושביה. הכתובת מתארת אות מאגי מאותות השמים בכוכב נוגה, ובלעם מבקש לפרש את האותות. [והשווה לנאמר בירמיהו¹¹³: "כֹּה אָמַר ה' אֶל דְּרֹךְ הַגּוֹיִם אֶל תִּלְמָדוֹ, וּמֵאֲתוֹת הַשָּׁמַיִם אֶל תַּחְתּוֹ, כִּי יַחְתּוּ הַגּוֹיִם מִהֶמָּה". [ובמדרש במדבר רבה](#)¹¹⁴ מובא שבלעם וברק היו חוזים בכוכבים ועפ"ז מנבאים עתידות]. אין אפשרות דעת אם אותו אסון הינו אסון טבע או מלחמה, כיוון שהשורות האחרונות בטקסט הראשון לא שרדו.

- **הטקסט השני:** מצב השתמרותו של הטקסט השני גרוע בהרבה מקודמו, עם זאת ניתן להבין שמדובר בתיאור דרמטי על אדם בלתי מזוהה (יתכן בלעם עצמו) שעליו נגזר שלא ישמיע עוד מוצא שפתיו תוך השמעת קללות כפי שעשה עד עתה [והשווה למסופר במקרא¹¹⁵ שבסוף בלעם הודה שהאלקים מנע ממנו את האפשרות להוציא מפיו קללות, ו**חז"ל**¹¹⁶ מציינים שאחרי נסיונו האחרון לקלל (שנהפך לברכה), איבד לתמיד את יכולתו הנבואית].

להלן כמה השוואות בין הטקסטים שבכתובות, לבין מה שנאמר בתורה ביחס לאמירותיו של בלעם¹¹⁷:

ספר במדבר פרקים כב-כד (נבואת בלעם)	ציטוטים מהכתובות מדיר עלא
בלעם בן בעור... שמע אמרי אל אשר מחזה שדי יחזה ויודע דעת עליון... (במדבר כד, טז).	זה ספר בלעם בר בעור איש חוזר אלהין
"ויבוא אלוהים אלבלעם לילה...". (במדבר כב, כ).	ויאתו אלוה אליו בלילה ויאמרו לו כמשא אל

¹¹³ פרק י פסוק ב.

¹¹⁴ בלק פרשה כ אות ז

¹¹⁵ [ספר במדבר](#) פרק כד פסוק יג

¹¹⁶ [לקוט שמעוני](#) תורה פרשת בלק רמז תשע"א

¹¹⁷ הנוסח המלא של הכתובת פורסם ב"על הפרק" 1998 גיליון 15 ע"י ברוך מרגליות: "עלילות בלעם בר בעור מעמק סוכות". מ. וידנפלד, שנתון למקרא ולחקר המזרח הקדום ה-ו תשמב' עמ' 141-147.

<p>"כעת יאמר ליעקב ולישראל מה פעל אל...". (במדבר כג, כג). אתראה איש לרואה ויאמרו לבלעם בן בעור כה יפעל אל</p>	<p>"כי לא נחש ביעקב, ולא קסם בישראל...". (במדבר כג, כג). ושמעו חרשים מן רחוק ושתקו...</p>
<p>ארה לי יעקב... דרך כוכב מיעקב... וקרקר כל בני שת... (במדבר כג-כד)</p>	<p>הכרכת בני יעקב מכחשן בחשן ואבדן</p>
<p>תמות נפשי מות ישרים ותהי אחריתי כמהו (במדבר כג, י)</p>	<p>הנה תשטיננו והוא חלוש... תשכב על משכבך לעולמים תסתלק לאחריהך</p>
<p>ארץ בני עמו (במדבר כב, ה)</p>	<p>בני עדתו של בלעם מכונים "עמו"</p>
<p>ויקם בלעם בבקר (במדבר כב, יג)</p>	<p>ויקם בלעם מן מחר</p>

קישורים חיצוניים

- הרב ל. רייזניק, מאמר [Biblical Archeology: Prophet and the Earthquake](#), באתר אש התורה.

פרק יב - מעט בנושא כיבוש הארץ

הארכיאולוג פרופסור אדם זרטל חקר למשך 30 שנה את כיבוש הארץ, ע"י חפירות באתרים רבים, ופרסם בספרו "עם נולד"¹¹⁸ את תוצאות מחקרו: בתקופה המתאימה ליהושע בן נון המקראי, היה עם בעל תרבות ייחודית שלא מחזיקה פסלים ואלילים ואינם אוכלת חזיר, ועם זה כבשו חלקים גדולים של ארץ כנען. סוג הקראמיקה של עם זה מצביע על כך שלא היו מקומיים, אלא הגיעו ממקום אחר, דרך עבר הירדן.

ממצא מעניין, אשר לדעת החוקרים מצביע ג"כ על כיבוש הארץ ע"י בני ישראל (ומראה גם שבאו ממצרים), הם התגליות על [צורת כף רגל בבקעת הירדן](#).

אגרות אל-עמרנה

ידועים המכתבים הנקראים "אל עמרנה" (למעלה משלוש מאות מכתבים), שבהם מתכתבים מלכי הערים (בעיקר מלכי ארץ כנען) עם מלך מצרים.

¹¹⁸ אדם זרטל, עם נולד-מזבח הר עיבל וראשית ישראל, הוצאת משכל, 2000

בכמה ממכתבים אלו, מבקשים מלכי ערי כנען ממלך מצרים, שיבוא לסייע להם במלחמה נגד העם המכונה "עבירו" (שם שמשמע "עברים"), כיון שהעם הזה נלחמים לכבוש את ארץ כנען.

במכתבים אלו ניכר גם שאותו עם ה"עבירו", הוא עם שהתמרד במלכות מצרים¹¹⁹.

במכתב 287, מלכי כנען מתלוננים על לביה מלך שכם, על שמשתף פעולה עם ה"עבירו" - עובדה שמתאימה מאוד למה שמסופר בספר יהושע (ח, ל) שיהושע ועם ישראל היה להם רשות כניסה לשכם עוד לפני שכבשו את האיזור.

במכתב 273 ובמכתב 299 מציינים מלכי כנען שה"עבירו" אכן מנצחים במלחמות, וכובשים בפעול את הארץ.

במכתב 256 (שורה 18), בהקשר לכיבוש ע"י ה"עבירו", מופיע השם: "ישע" - והחוקרים מצביעים על כך שסביר מאוד לייחס שם זה ל"יהושע" בן נון¹²⁰.

בחלק מהמכתבים ישנם שמות פרטיים או סימנים שונים שמחזקים את ההשערה שאותו עם ה"עבירו" היינו בני ישראל¹²¹.

התיישבות בני גד

בכפר דיבון, בשנת 1868, התגלתה מצבה מאבן, שהוקמה על ידי מישע מלך מואב, במאה ה-9 לפני הספירה, לציון ניצחונותיו על ממלכת ישראל. בשורה העשירית של הכתובת נאמר: "ואיש גד ישב בארץ עטרות מעולם". והדברים תואמים היטב לנאמר בספר במדבר, שעוד לפני כיבוש הארץ ("מעולם") בני גד ובני ראובן ביקשו ממשה רבינו להתיישב מעבר לירדן, ומיקום היישוב של גד מפורש בפסוק (במדבר לב): "ויבנו בני גד את דיבון ואת עטרות ואת ערוער"¹²².

קישורים חיצוניים

- מלכה שוורץ, [מאמר בנושא כיבוש הארץ](#), באתר דעת.

¹¹⁹"Habiru and Hebrew: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere." Journal of Near Eastern Studies. pag 275

¹²⁰Weippert, M. 1962. "Canaan, Conquest and Settlement of."The Interpreter's Dictionary of the Bible Supplementary Volume. Nashville: Abingdon Press, pag 128 Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament. 1969 ed. by James Pritchard. Princeton: Princeton University Press. pag 309

Moran, William. Ed. 1992. The Amarna Letters. Baltimore: Johns Hopkins University Press, pag 32.

¹²¹Paton, Lewis. 1913. "Israel's Conquest of Canaan." Journal of Biblical Literature pag 32.

¹²²מתוך מאמר של די"ר יואל אליצור, [על אפנות במחקר תולדות ישראל](#)

פרק יג - יהושע בן נון

בתלמוד ירושלמי^[3]¹²³, נאמר:

"דאמר רבי שמואל בר נחמן שלש פרסטיגיות (מכתבים) שילח יהושע לארץ ישראל עד שלא יכנסו לארץ (כלומר לפני שנכנס לכבוש את ארץ ישראל, וכך היה כתוב במכתבים): מי שהוא רוצה להפנות - יפנה, להשלים - ישלים, לעשות מלחמה - יעשה. גרגשי פינה והאמין לו להקב"ה והלך לו לאפריקי". ע"כ.

מבואר, שהעם הגרגשי פחדו מלהילחם עם יהושע (כיון ששמעו על הניסים שעשה הקב"ה, והאמינו בכוחו), וברחו לאפריקה.

תיאור זה מתועד ע"י הגרגשים עצמם באפריקה: ההיסטוריון הביזנטי, פרוקופיוס, שהיה מזכירו של בליקר, מספר על כתובות פיניקיות שנחקקו על שתי מצבות בנומידיה (צפון אפריקה), שהיה כתוב בהם כך:

"אנו אלו, שנמלטנו מהשודד יהושע בן נוא".

ממצאים ארכיאולוגיים מצביעים גם על פעילותו של יהושע, כפי שיבואר להלן פרק יד (לגבי המזבח שבנה יהושע בהר עיבל) ובפרק טו (לגבי חומות יריחו) ובפרק טז (לגבי מקדש שכם).

וראה גם בפרק הקודם, שהזכרנו שיתכן ששמו של יהושע מוזכר באחד ממכתבי אל-עמרנה.

פרק יד - המזבח בהר עיבל¹²⁴

בשנת 1980, הארכיאולוג פרופסור אדם זרטל (מאוניברסיטת חיפה), גילה בשיפוע הצפוני של הר עיבל, אתר מקורי מתקופת התנחלות בני ישראל, התואם את הפרטים המובאים על מזבח עולה במקרא ובמשנה.

¹²³ שביעית פי"ו ה"א

¹²⁴ ערך זה בויקישיבה לא נכתב על ידי, אלא נכתב רובו ע"י המשתמש דניאל ונטורה. וכאן מובא בתמצית, ובמעט עיבוד. כמוזכר בתחילת חוברת זו, כל החומר בויקישיבה מוגש בכפוף ל- [Attribution-Noncommercial 3.0 Unported](#).

תאור האתר

[מזבח יהושע בהר עיבל](#). המקור: צילום של דניאל ונטורה.

האתר כולל כיפה, עליה המזבח ושלוחה, עליה המיחתם הפולחני המוגדר מסביב למזבח. האזור היה בעיבוד חקלאי חלקי בלבד.

מהאתר יש תצפית מרהיבה על ההרים סביבו: במזרח - [הר כביר](#), במזרח הרחוק - [הרי הגלעד](#) בצפון [נחל תרצה](#) (ואדי אל-פרעה) ובמערב על רמות יציד וחריש.

המתחם הוא כפול: הפנימי - בשטח ארבע דונם ומוקף קיר אבן בעובי 1.5 - 2 מטר וגובה נמוך, החיצוני - 14 דונם. במתחם הפנימי נחשף מכלול בנוי ובו [מזבח עולה](#) מלא אפר ועצמות של בעלי חיים. אליו עולה כבש, הנמצא בין שני חצרות מרוצפות באבנים. מול מזבח העולה רוצפה ככר מרכזית, כן נבנתה כניסה רחבה מרוצפת באבנים.

במקום נמצאו שתי חרפושיות (חותמות מצריות - דבר שיכול להצביע על העובדה שהעם שבנו את המזבח הגיעו ממצרים), חותם אבן וכן כלי באן וכלי מתכת. הקראמיקה, כולה מתקופה אחת: תקופת ברזל א'. מכאן השערה כי המדובר באתר הפולחני והמזבח המוזכרים ב[ספר דברים](#) כ"ז, א-ט"ו וב[ספר יהושע](#) ח' ל-ל"ה, שנבנה ע"י [יהושע בן נון](#).

באתר נמצאה שכבה תחתונה מתחת למזבח העולה שכללה אגן-אבן עגול בתוך מבנה, באגן נמצאו עצמות בעלי-חיים.

החפירות נערכו בשלבים אחדים: הסרת תוכן האתר, הוצאת תוכנו וניתוח מקורם של שרידי העצמות שנמצאו בו. כל זאת במטרה לבחון, האם בעלי החיים שהוקרבו המזבח תואמים את דרישות ההלכה היהודית. ואכן ניתוח של 2,862 שרידי עצמות¹²⁵ העלה את המסקנה שהקרבנות שהוקרבו הם על פי שלושת התנאים של התורה:

(א) בהמות טהורות כגון כבשים, עיזים, ובקר.

(ב) היו זכרים ולא נקבות.

(ג) היו מצעירי הצאן¹²⁶.

¹²⁵ אדם זרטל, סקר הר מנשה, כרך ראשון, קער שכס, בהוצאת משרד הבטחון - ההוצאה לאור והוצאת הספרים של אוהיברסיטת חיפה - 1992, עמוד 97

¹²⁶ אדם זרטל, "לכו להר עיבל", מוסף עיתון "הארץ", 11/11/99

השוואת המקורות לממצאים

בספר יהושע נאמר¹²⁷:

"אז יבנה יהושע מזבח, ליהוה אלהי ישראל בהר, עיבל. כאשר צוה משה עבד-יהוה את-בני ישראל, ככתוב בספר תורת משה "מזבח אבנים שלמות אשר לא-הניף עליהן ברזל"; ויעלו עליו עלות ליהוה, ויזבחו שלמים. ויכתב-שם על-האבנים--את משנה תורת משה אשר כתב לפני בני ישראל. וכל-ישראל וזקניו ושטרים ושפטיו עמדים מזה ומזה לארון נגד הכהנים הלויים נשאי ארון ברית-יהוה פגר כפאזרח חציו אל-מול הר-גרזים והחציו אל-מול הר-עיבל: כאשר צוה משה עבד-יהוה, לברך את-העם ישראל בראשונה. ואחרי-כן, קרא את-כל-דברי התורה, הברכה והקללה ככל-הכתוב, בספר התורה. לא היה דבר מכל אשר-צוה משה אשר לאקרא יהושע, נגד כל-קהל ישראל והנשים והטף והגר החלף בקרבם".

תמיכה לאמור לעיל הממצאים:

1. **מזבח אבנים שלמות** - כל האבנים שנמצאו באתר הן שלמות ללא כל עיבוד.
2. **ויעלו עליו עלות** - המבנה הסכמטי של המזבח דומה למבנה של מזבח העולה **במשכן**. לדוגמה: אל מרומי המזבח עולים ב"כֶּבֶשׂ" ולא במדרגות. לפי הציווי המיקראי: "ולא תעלה במעלות על מזבחי, אשר לא תגלה ערותך עליו" (שמות כ', כג).
3. מסביב למזבח, בגובה שליש המזבח, יש סוללה המאפשרת מעבר מסביב למזבח. מדובר ב"סובב" המוזכר בהלכה.
4. העם עומד מול הר גריזים ומול הר עיבל. זרטל מראה בשטח כיצד ניתן לצפות על האתר: משיפולי הר עיבל ומשיפולים לכיוון הר כביר (אדם זרטל סבור כי הר גריזים המקורי היה בהר כביר, שהיום מצוי בשיפוליו הדרומיים היישוב אלון מורה).
5. בניסוי שנערך במקום התברר כי שומעים בשיפולי ההר, דברים הנאמרים בקול באתר המזבח.

צילום אויר של האתר גיבש את מעמדו של האתר בתור אתר פולחני מרכזי, מסביב לאתר המזבח התגלה מסלול תהלוכה, שאולי בו נהגו הכהנים לקיים את המנהג המוזכר בספר **תהילים**: "סובו ציון והקיפוה".

אדם זרטל בנה דגם של המזבח והוא מצוי במוזיאון בקיבוצו עין שמר. הוא פרסם ספר **עם נולד - מזבח הר עיבל וראשית ישראל** ובו תאור הממצאים והמסקנות אליהם הגיע. (ראו תמונות בערך **הר עיבל**)

¹²⁷ יהושע, ח', לי-לי"ח

משמעותם של הממצאים

הגם שהממצאים של אדם זורטל הם מהפכנים, כיון שמצביעים על ספר התנ"ך כספר היסטורי שאכן נכתב בזמן האירועים. וכך כותב זרטל:

המסקנות הנוספות מהחפירה בהר עיבל היו מרחיקות לכת, בקשר לראשית ישראל ובקשר לאמינות חלקו הקדום של המקרא כאחד. אם עמד מזבח עולה בהר עיבל ונערך בו "טקס יסוד" (עניין העולה ממיקומו ומהנוף הנשקף ממנו – תיאטרון טבעי גדול) מאשש הדבר את המסורת בדברים וביהושע. אם נצרף לאלה את הזהות בין קורבנות הבהמה למצוות התורה ואת העדרן של צלמיות אלים (שלא כבמקדשים הסמוכים של שכם הכנענית), מעיד הדבר על גיבוש לאומי ודתי של שבטי ישראל בתקופה קדומה מאוד – ממש כמופיע בתורה¹²⁸.

ב-1991 אמר פרופ' לארי סטייגר מאוניברסיטת הרווארד בהקשר לממצאים: "אם עמד מזבח עולה על הר עיבל, ההשפעה על מחקרנו היא מהפכנית. על כולנו (ארכאולוגים מקראיים) לשוב לגן הילדים"¹²⁹.

למרות המשמעות המהפכנית, עדיין לא היה פרסום שהתעמת עם טענותיו של זרטל.

הרב זלמן מנחם קורן מציין, שגילוי המזבח מאשש לא רק את האוטנטיות ההיסטורית של התורה שבכתב, כי אם גם מהימנותה של המסורת של התורה שבעל פה, כיון שמידות המזבח וצורתו מתאימות בדקדוק למה שמבואר במשניות, ויתירה מזו, בתלמוד ירושלמי מסכת סוטה נאמר ש"גנזו" את מזבח יהושע אחרי שסיימו את הקרבת הקרבנות, ואכן בממצא הארכיאולוגי של המזבח, המזבח היה "קבור" מתחת לאבנים שניכר היטב שהונחו בכוונה כדי להטמין את המזבח¹³⁰.

לקריאה נוספת, וקישורים חיצוניים

- אדם זרטל, עם נולד-מזבח הר עיבל וראשית ישראל, הוצאת משכל, 2000
- הרב זלמן מנחם קורן, מאמר על מזבח הר עיבל, קובץ מעלין בקודש, בהוצאת כולל בית הבחירה, כרך יט, עמודים 26 עד 60.
- אדם זרטל, דרך ארץ: אבן חרס ואדם, ההוצאה לאור של משרד הבטחון 1996
- מאמר מזאב ארליך, להורדה כאן: <http://www.herzog.ac.il/vtc/0082445.doc>

¹²⁸ אדם זרטל, "לכו להר עיבל", מוסף עיתון "הארץ", 11/11/99

¹²⁹ מתוך מאמר "אוניברסיטת חיפה – קיבוץ עין שמר": <http://www.hidabroot.org/ArPrint.asp?BlogID=7081>

¹³⁰ מאמר על מזבח הר עיבל, קובץ מעלין בקודש, בהוצאת כולל בית הבחירה, כרך יט, עמוד 55.

פרק טו - חומות יריחו

בספר [יהושע פרק ו](#) מסופר שכאשר ניגש [יהושע בן נון](#) לכבוש את העיר יריחו, הכהנים תקעו בשופרות שבעה ימים, ואירע [נס](#) שנפלו החומות ([חז"ל](#) מבארים שהחומות "נבלעו" בתוך האדמה בהיותם שלמות), וכך נכנסו ישראל לתוך העיר. לאחר כניסתם לעיר, בני ישראל שרפוה באש.

בחפירות ארכאולוגיות בעיר יריחו, בין 1952 ל-1955, נחשפה חומה גדולה שנפלה בשלמות לתוך האדמה, וכך כותבת החוקרת קתלין קניון:

"החופרים גילו מקרים רבים של התמוטטות, שניכרים בהם סימני רעידת אדמה, החומה התמוטטה החוצה כשלבניה שלימות"¹³¹.

בנוסף, גילו החוקרים¹³² שאכן אחרי נפילת החומה, נכבשה העיר ע"י תרבות זרה, והכובשים שרפו חלק נכבד מהעיר.

נושא התיארוך של הממצאים כבר נתבאר לעיל ב"מבוא". ובכן החוקר דניאל משה לוי, במאמר ארוך בנושא תיארוך יציאת מצרים וכיבוש הארץ ע"י יהושע¹³³, מבאר שהממצאים על חומות יריחו שנפלו אכן תואמים היטב לזמן כיבוש יהושע בין נון המסופר במקרא¹³⁴.

חורבן העי

מתואר במקרא, שלאחר כיבוש יריחו נכבשה העיר "העי". ואכן נערכו חפירות בעי ונמצא שנחרבה, וכך כותבים החוקרים:

"זהותם המדויקת של מחריביה אינה ידועה... היא לא נבנתה מחדש הואיל ו"תקופת החושך" ירדה על הארץ עם הופעת פולשים נוודים מהמדבר"¹³⁵.

העובדה שהעי לא נבנתה מחדש מסופרת במקרא: "וישרוף יהושע את העי ושימה תל עולם שממה" (יהושע ח, כח)¹³⁶.

¹³¹ קניון, חשפנו את יריחו, תרגום ג. אריוך עמ' 84

¹³² שם עמ' 139

¹³³ דניאל משה לוי, [מאמר "התנ"ך וארכיאולוגיה"](#), באתר דעת

¹³⁴ במאמר הנ"ל [אות ד'](#)

¹³⁵ י. א. קלווי, האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות, ערך (ה)עי.

¹³⁶ מתוך מאמרו של דניאל משה לוי הנ"ל.

פרק טז - מקדש שכם

הקדמה: רקע מקראי על מקדש שכם

בספר יהושע פרק כד (פסוקים כה-כז) מסופר:

וַיִּכְרַת יְהוֹשֻׁעַ בְּרִית לְעַם בְּיּוֹם הַהוּא וַיֵּשֶׁם לוֹ חֶק וּמִשְׁפָּט בְּשֵׁכֶם: וַיִּכְתֹּב יְהוֹשֻׁעַ אֶת הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה בְּסֵפֶר תּוֹרַת אֱלֹקִים וַיִּקַּח אֶבֶן גְּדוֹלָה וַיִּקְיֶמָהּ שָׁם תַּחַת הָאֵלֶּה אֲשֶׁר בְּמִקְדָּשׁ ה': וַיֹּאמֶר יְהוֹשֻׁעַ אֶל כָּל הָעָם הִנֵּה הָאֶבֶן הַזֹּאת תִּהְיֶה בְּנוֹ לְעֵדָה כִּי הִיא שְׁמָעָה אֶת כָּל אֲמָרֵי ה' אֲשֶׁר דִּבֶּר עִמָּנוּ וְהָיְתָה בְּכֶם לְעֵדָה פֶּן תִּכְחָשׁוּן בְּאֵלֵהֶיכֶם:

ומבארים רש"י והרד"ק, שאותו "מקדש ה'" שמוזכר בפסוקים הנ"ל, לא היה מקדש ממש (לא היו מקריבים בו קרבנות), כי הרי אז המקדש היה בשילה ולא בשכם, אלא ה"מקדש" שמוזכר כאן היינו המבנה שבו שמרו את ארון הברית בעת ההיא, וכתב רש"י שעל מקום זה נאמר שם בפסוק א': "וַיִּתְּצוּהוּ לְפָנֵי הָאֱלֹקִים". כלומר "מקדש ה'" אשר בשכם היה מקום שהוקדש לשמירת הארון, וכפי הנראה מהפסוקים היה מבנה גדול שהיה ניתן בו לקיים כריתות יהושע עם העם, והיו העם "מתייצבים" שם (כדוגמת ביתי כנסיות של ימינו - אתר פולחני ללא הקרבת קרבנות¹³⁷).

בספר שופטים פרק ט שוב מוציאים אזכור למקדש בשכם, אבל בתקופת השופטים היתה בשכם אוכלוסיה שחשבה את עצמה ממשיכה של שכם הכנענית, והחזיקה בפולחן אלילי. ההשערה היא שהם השתלטו על האתר שבו היה מקדש שכם שבמימי יהושע, ושיפצוהו לצורך פולחן אלילי. המקדש שנקרא אז בית אל ברית, או בית בעל ברית, וגם מגדל שכם. הרלב"ג (שם פסוק מו) מציין על פי משמעות הפסוקים שהיה "מגדל חזק". לפי המתואר בספר שופטים, בשעת המלחמה הפנימית שהתחוללה בשכם הצטופפו במגדל שכם כאלף איש ואשה, ואבימלך בן ירובעל שרף עליהם את המגדל באש.

מוצאים בתל שכם

בחפירות תל שכם נמצא מקדש מבוצר ביותר שהתקיים בתקופת הברונזה המאוחרת והמשיך אל תוך תקופת הברזל א'. המקדש פונה לצפון-מערב (כדוגמת המזבח בהר עיבל) ועובי קירותיו 2.5 מטרים. בחלוקתו הפנימית ובעמודים המוצבים בו יש דמיון וגם שוני מסויים ביחס למשכן ולמקדש שבמקרא. למקדש היתה קומה שנייה ("מגדל") והוא חרב בשרפה עזה במהלך תקופת הברזל א'.

¹³⁷ ועיין בקובץ חמדת הארץ כרך 1 עמוד 223.

בחצרו ניצבת אבן גדולה מלבנית שפניה הוחלקו; עובייה 42 ס"מ, רחבה 1.48 מ', ראשה שבור והיא השתמרה לגובה 1.45 מ'. לאבן מצבה זו יש אבן בסיס שחוקק בה מקום מתאים להעמדת המצבה. בניסוחו הזהיר של פרופסור ארנסט רייט חופר האתר: "יש לשער שהמסורת על 'האבן הגדולה' שעמדה במקדש ה' קשורה במצבה זר"¹³⁸.

פרק יז - שמשון "הגיבור"

בחפירות בתל בית-שמש מטעם המכון לארכיאולוגיה מאוניברסיטת תל-אביב בהנהלת פרופ' שלמה בונימוביץ וד"ר צבי לדרמן, נמצא חותם חרוטי עשוי אבן, שקוטרו 16 מ"מ, מתקופה המקבילה לתקופת שמשון המקראי. בחותם מצוייר המקרה המתואר במקרא ב**ספר שופטים שופטים יד ו** שאדם גיבור (שמשון) משלח את ידו בראש אריה/חיה גדולה(ה). המיקום הגאוגרפי שבו נמצא החותם, הוא אכן מקום מתאים לנאמר במקרא - מקום המפגש בין הפלישתים לישראלים. פרופ' בונימוביץ מעלה את ההשערה שאכן הציור הוא תעוד אוטנטי של סיפורו של שימשון. לדבריהם של פרופ' בונימוביץ וד"ר לדרמן, גם ממצאים נוספים בתל בית שמש מקבלים הבנה מושלמת עפ"י תיאורי המקרא על תקופתו של שמשון הגיבור¹³⁹.

בחפירות בתל צפית, בניהולו של פרופ' אהרון מאיר מאוניברסיטת בר-אילן, נתגלה מקדש פלשתי עם שני עמודים במרכזו, דבר שלדברי החוקרים תואם לתיאור המקראי על אופי בניית מקדש הפלשתי בעזה שנחרב ע"י שמשון¹⁴⁰.

141 מזבח מנוח

מזבח מנוח. (מקור: ויקישיבה). במשטח העליון של המזבח - נראים חציבות, כ-10 שקערוריות וספוליום, חלקם מחוברים זה לזה בחריצי תעלות.

בספר שופטים (**פרק יג פסוק יט**) נאמר: "וַיִּקַּח מְנוּחַ אֶת-גְּדֵי הָעֵזִים, וְאֶת-הַמְּנֻחָה, וַיַּעַל עַל-הַצֹּר, לָהּ; וּמִפְּלֵא לַעֲשׂוֹת, וּמְנוּחַ וְאֶשְׁתּוֹ רָאִים". **בתלמוד** (מסכת זבחים דף קח עמוד ב) נאמר כי סלע זה הוא אותו צור מזבח שעליו התגלה **מלאך** האלוקים אל מנוח, כשבא לבשר לו על לידת שמשון.

¹³⁸ ד"ר יואל אליצור במאמר **על אפנות במחקר תולדות ישראל**,

¹³⁹ **האם נמצא תיעוד ארכיאולוגי נדיר לעלילות שמשון?**, מאמר באתר של אוניברסיטת תל אביב.

¹⁴⁰ **מאמר על דו"ח החפירות בתל צפית**, באתר של אוניברסיטת בר-אילן.

¹⁴¹ חלק מהדברים כאן לגבי "מזבח מנוח" לא נכתבו על ידי, אלא נכתבו בוויקישיבה ע"י המשתמש דניאל ונטורה.

וכאן מובא בתמצית, ובמעט עיבוד. כמוזכר בתחילת חוברת זו, כל החומר בוויקישיבה מוגש בכפוף ל-**Attribution-Noncommercial 3.0 Unported**.

ואכן במיקום גיאוגרפי שתואם מאוד למוזכר במקרא, נמצא מזבח עתיק עשוי מסלע אחת בלבד (דבר שתואם לעובדה שהמקרא פותח ב"צור" ומסיים ב"מזבח"). ממדי המזבח הם 3.00 מ' על 2.50 מ' על 1.50 מ'. הסלע בנוי משברי אבנים בבסיסו, מעליו מדרגה אולי ה"יסוד", משטח כנראה "הסובב", מקום למעמד הכהן ולכלים. ממדי הגג הם 1.50 מ' על 1.45 מ' 0.30 מ'. במשטח העליון קיימות מספר חציבות וכן למעלה מ-10 שקערוריות וספלולים, חלקם מחוברים זה לזה בחריצי תעלות. ייתכן שתפקידם היה ניקוז נוזלים - דם הקרבנות או שמן ויין של נסכים. פינותיו של המזבח פונות לרוחות השמים (בדומה למזבח בהר עיבל ולמזבח בגבעת הראל)¹⁴².

פרק יח - שאול המלך

על פי המקרא ([שמואל א פרק טו פסוק לד](#)), היתה בירתו של שאול בגבעת שאול, הקרויה גם 'גבעת בנימין'. פרופסור אולברייט זיהה מקום זה בתל-אל-פול, אתר הנמצא על גבעה השוכנת בנקודה אסטרטגית במרחק כ-7 ק"מ מצפון לירושלים, על אם הדרך הראשית העוברת לאורך גב ההר (כיום: הגבעה שממערב לשכונת פסגת-זאב-דרום). בהתאם להשערתו של פרופסור אולברייט, נערכו חפירות במקום לחיפוש הארמון, ואכן, נחשפה פינה של מצודה גדולה. על פי שיחזורו של פרופסור לאפ, החופר האחרון של המקום, הייתה זו מצודה גדולה (מידותיה 62X57 מ' בקירוב - מידה שנחשבת כ"מונומנטלי" בתקופה כה עתיקה). התיארוך של המבנה נעשה על פי ממצא כלי חרס, ואכן התקופה מתאימה לתקופת שאול המלך¹⁴³.

פרק יט - דוד המלך

לפני כמה עשורים, [מבקרי המקרא](#) רצו לפקפק על קיומו ההיסטורי של דוד המלך, בשל היעדר ממצאים ארכיאולוגיים עליו. בשנת 1993 גילה הארכיאולוג פרופסור אברהם בירן מצבת-ניצחון מתקופת [בית ראשון](#), בשער של העיר העתיקה דן, שבה יש אזכור מפורש ל"בית-דוד" (הכתובת עוסקת בעיקר במלך "יהורם בן אַחָאָב", שמוזכר במקרא, [בספר מלכים ב'](#)¹⁴⁴, ומייחסת אותו למלכות בית דוד). ממצא זה שם קץ לספקנות.

¹⁴² זאב ח' ארליך (ז'אבו)

¹⁴³ N. Lapp (ed.), The Third Campaign at Tell el-Ful: The Excavations of 1964, AASOR vol. 45

138pp (1981). ומובא ב[מאמר של פרופסור עמיחי מזר](#).

¹⁴⁴ פרק ג פסוק א

כתובת תל דן, שבה מוזכר יהורם בן אחאב ל"בית דוד". המקור: ויקישיתוף

וכמו כן, יש מציינים¹⁴⁵ שגם במצבת מישע שהתגלתה בכפר דיבאן, בשורה 12 ישנו אזכור לממלכת דוד.

בחפירות שהתסיימו באוגוסט 2005, משלחת הארכיאולוגים בראשות ד"ר אילת מזר חשפו מבנה ציבורי מונומנטאלי, אשר לפי מסקנתה של ד"ר מזר (שפרסמה בכתב העת¹⁴⁶ Biblical Archaeology Review), מדובר על ארמונו של דוד המלך. מסקנתה מתבססת על מספר רב של נתונים, לדוגמא:

- תיארוך המבנה מתאים לתקופת דוד המלך¹⁴⁷.
- המיקום הגאוגרפי מתאים בדיוק למקום שבו היה אמור להיות הארמון. כבר בינואר 1997 ד"ר אילת מזר פירסמה מאמר¹⁴⁸ על פי ניתוח המקראות להצביע על מיקום משוער לארמון המלך דוד, ואכן שם נערכו החפירות שהסתיימו ב-2005.

שרידים מארמונו של דוד המלך שנמצאו ע"י פרופסור אילת מזר. המקור: ויקישיתוף

- סגנון המבנה מצביע על כך שנבנה על ידי בנאים פיניקים ("צור"), והוא כפי שאכן מתואר במקרא¹⁴⁹: וַיִּשְׁלַח חִירָם מֶלֶךְ צֹר מְלָאכִים אֶל דָּוִד וַעֲצֵי אֲרָזִים וְחָרְשֵׁי עֵץ וְחָרְשֵׁי אֲבֹן קִיר וַיְבַנּוּ בַּיִת לְדָוִד.
- המבנה היה על גבי שטח מיושר (סלע אם) שלא הכיל בניה קודמת, ונבנה מחוץ לחומות העיר היבוסית, דבר שתואם לכוונותיו של דוד להרחיב את שטח העיר, כנאמר במקרא¹⁵⁰ וַיֵּשֶׁב דָּוִד בְּמִצְדָה וַיִּקְרָא לָהּ עִיר דָּוִד.

- לפי הממצאים, המבנה שנחשף היה בשימוש עד סוף תקופת בית ראשון (ועבר "שיפוץ" פעמיים), כך שאם המדובר הוא על ארמונו של דוד, הרי ששימש גם עוד ממלכי בית דוד ו/או מקורביהם. ואכן, בחפירות במבנה נתגלתה 'בולה' (פיסת חומר הנושאת טביעת חותם) שעליה מופיע שמו של

¹⁴⁵ אריה בורנשטיין, במאמר האם נפרדו דרכי הארכיאולוגיה ומקורות התנ"ך?, באתר דעת. וכן ד"ר יואל אליצור במאמר על אפנות במחקר תולדות ישראל, באתר דעת.

¹⁴⁶ במאמר Did I Find King David's Palace? כאן: <http://www.bib-arch.org/e-features/king-davids-palace.asp>

¹⁴⁷ כמבואר בהרחבה במאמר הנ"ל. תיארוך זה הוא בהתאם לשיטה המקובלת ביחס לתקופת הממלכה המאוחדת, וכפי דעתם של רוב הארכאולוגים ובפרט מהאוניברסיטה העברית, ולא כפי השיטה המהפכנית של י. פינקלשטיין (ותלמידיו מאוניברסיטת ת"א), שמקדים את תקופת דוד המלך בכ-80 שנה. נושא זה מבואר יותר לעיל במבוא לחוברת זו.

¹⁴⁸ בכתב העת Biblical Archaeology Review (גיליון ינואר- פברואר 1997)

¹⁴⁹ שמואל ב פרק ה

¹⁵⁰ שמואל ב פרק ה

"יהוכל בן שלמיהו בן שבי" בכתב עברי קדום. יהוכל בן שלמיהו שימש את מלך צדקיהו, כמבואר ב**ספר ירמיהו**¹⁵¹. וכמו כן, גילו שם בולה נוספת, עם השם "גדליהו בן פשחור", אשר גם הוא היה משרי ממלכת יהודה, כמובא בירמיהו¹⁵².

- בזמן שנבנה מבנה האבן הגדול, מתחם הר הבית המתנשא מעליו כיום, לא היה קיים. מכאן יוצא שמבנה האבן נבנה ככל הנראה במה שהיה אז פסגת ההר או סמוך מאוד אליו. נתון זה מתאים לתיאור המקראי שלאחר הכתרת דוד בירושלים מתקבצים הפלשתים בעמק רפאים ודוד יורד אל המצודה. כך מסתבר שארמונו היה במיקום הגבוה בסביבה.

גולית

גם לסיפור של דוד וגולית נתגלה ממצא. פרופסור אהרן מאיר וצוות ארכאולוגים מאוניברסיטת בר אילן, ערכו חפירות בעיר הפלישתית גת (תל אצ-צאפי), אשר לפי המקרא (**יהושע ג**) בה התרחש הקרב בין דוד לגולית, ושם נחשפה כתובת עם השם: "גולית", מתוארכת לתקופת דוד המלך¹⁵³.

פרק כ - שלמה המלך

ישנם מספר ממצאים ארכיאולוגיים והיסטוריים על שלמה המלך ו/או על קיום מלכותו, להלן כמה דוגמאות:

חצור מגידו וגזר

ב**ספר מלכים א** (**פרק ט פסוק טז**) נאמר: "וְזֶה דְבַר הַמַּסָּאָה אֲשֶׁר הָעֵלָה הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה לְבָנוֹת אֶת בְּיַת ה' וְאֶת בְּיַתוֹ וְאֶת הַמְּלוּא וְאֶת חוֹמַת יְרוּשָׁלַם וְאֶת חָצוֹר וְאֶת מְגִדוֹ וְאֶת גְּזֹר". - מבואר ששלמה המלך בנה שלושה ערים מלכותיות: חצור, מגידו, וגזר. (מלבד שאר הערים שבנה, שאינם בדוקא מלכותיות).

בחפירות שנערכו בשלושת העיירות הנ"ל, אכן נתגלו עיירות מלכותיות מפוארות, שמתוארכות ע"י פרופסור יגאל ידן, לימי שלמה המלך. בכל אחת משלושת העיירות הללו, נחשף שער מונומנטלי, שהינו זהה בדיוק בשלושת העיירות: הינם מבנים מלבניים, עם ארבעה פתחים ששה חדר-משמר. בחזיתות השערים בשלושת העיירות, נקבעו מגדלים בולטים, והמעבר המרכזי בהם היה ברוחב 4.2 מ'. הדימוי

¹⁵¹ פרק לו, ג

¹⁵² פרק לח פסוק א

¹⁵³ ראה **ידידי בר-אילן: החפירות בתל צפית (גת המקראית)**, מידע באתר האוניברסיטה.

המדוייק בין השערים של שלושת הערים הללו, מוכיח ששלושתם נבנו על ידי אותו מושל¹⁵⁴.

במלאכים א' ([שם פסוק יט](#)) מוזכר: "וְאֵת כָּל עָרֵי הַמְּסְכָּנוֹת אֲשֶׁר הָיוּ לְשִׁלְמָה וְאֵת עָרֵי הַרְּכֵב וְאֵת עָרֵי הַפְּרָשִׁים"¹⁵⁴. כלומר מתוך העיירות של שלמה, היו מחסנים, ואוורות רבות לסוסים. בחפירות במגידו, נחשפו מבנים גדולים עם אוורות של סוסים בכמות גדולה. ובחצור, נתגלו בית מחסנים.

לפי הממצאים בחצור מגידו וגזר (בשכבות השייכות לתקופת שלמה), התברר שאחרי שנבנו בימי שלמה, נחרבו תוך זמן קצר (דור אחת או אפי' פחות). לפי חריטה שבמקדש בכרנך שבדרום מצרים, פרעה שישק החריב את חצור ומגידו. גם שבר מצבה של שישק שנתגלה במגידו, מעיד שכבש את העיר. עפ"י ממצאים נוספים, החופרים מייחסים גם החורבן של העיר גזר לפרעה שישק. כך שהחורבן שהתרחש תוך זמן קצר מבניית שלמה, בשלושת העיירות הנ"ל, יש לייחסו לשישק. עובדות אלו מתאימות היטב לנאמר במקרא ([מלאכים א פרק יד פסוק כה](#)), שמסעו של פרעה שישק להלחם בארץ ישראל, אירע חמש שנים אחר פטירת שלמה המלך¹⁵⁵.

נושא התיארוך של פינקלשטיין, מבואר לעיל ב"מבוא" לחוברת זו.

חומות ירושלים ושרידי הארמון של המלך שלמה

עפ"י הנאמר ב[ספר מלכים א \(פרק יג\)](#), שלמה המלך בנה חומות ירושלים, ובנה ארמון חדש. ושם ([מלכים א פרק ה](#)) מבואר ששלמה נעזר בבניותיו בירושלים מבעלי מלאכה מארץ צור (פניקיה).

ב-2010, בחפירות ארכיאולוגיות בדרום הר הבית (לפני עיר דוד), נחשפה אחת מחומות ירושלים שנבנתה תקופת שלמה המלך (לפי התיארוך המקובל בקרב רוב הארכיאולוגים¹⁵⁶), עם בית שער פנימי שדרכו נכנסו אל הרובע המלכותי של העיר, מבנה ממלכתי סמוך לבית השער, ומגדל פינה מאבני גזית החולש על קטע ניכר של תוואי הקדרון. ממזרח לבניין הממלכתי ישנו קטע מחומה נוספת, שממשיכה את תוואי החומה בקו ישר ומקיף את העופל לכיוון צפון מזרח.

החומה שנחשפה מעידה על יכולת שלטונית, ועוצמתה ומאפייני הבנייה הממלכתית שלה מעידים על ביצוע ברמה הנדסית גבוהה. טביעות של חותמות על גבי ידיעות של קנקנים שעליהם כתובת "למלך" - מעידה על שייכותם למנגנון האדמיניסטרטיבי

¹⁵⁴ י' ידן, "חצור, גזר ומגידו בימי שלמה", בתוך: בימי בית ראשון, בעריכת א' מלמט (ירושלים תשכ"ב). פרטים הובאו במאמר של פרופ' עמיחי מזר.

¹⁵⁵ אריה בורשטיין, [האם נפרדו דרכי הארכיאולוגיה ומקורות התנ"ך?](#), באתר דעת.

¹⁵⁶ עיי' לעיל במבוא לחוברת זו.

הממלכתית. עשרות טביעות חותם שהשתמרו על גבי טין צרוף עם עיטורים ושמות עבריים מעידים על אופיו הממלכתי של המבנה.

מסכמת ראש צוות הארכיאולוגים באתר, ד"ר אילת מזר:

"תוואי החומה, מאפייניה ותיארוכה, עשויים לעלות בקנה אחד עם המסופר במקרא על המלך שלמה שבנה בעזרת הפיניקים, הבנאים המהוללים, את בית המקדש ואת מכלול המבנים של ארמונו החדש והקיף אותם בחומה שכנראה התחברה אל החומה הישנה של עיר דוד"¹⁵⁷.

השערתה של ד"ר א. מזר שחומת שלמה התחברה לחומה הישנה של עיר דוד, נאמרה מתוך הבחנת הממצאים, אך יש לציין שגם לזה יש סמך בפסוקים. במלכים א (פרק יא פסוק כז) (ובמלבי"ם שם) מבואר שכאשר שלמה בנה חומות ירושלים, "סָגַר אֶת פֶּרֶץ עִיר דָּוִד אֲבִיו".

הפריחה הכלכלית והביטחונית בארץ ישראל בתקופת שלמה

באופן כללי, במאה העשירית לפנה"ס (תקופת שלמה לפי התיארוך המקובל), ההתיישבות הישראלית בארץ היתה בתקופה משגשגת. דוגמא לכך הוא מפעל ליצור נשק מברזל בצורה המונית בתל בית שמש. ממצאים אלו מצביעים על מלכות מבוססת ועשירה, בדומה לתיאור המקראי על מלכות שלמה.

פרופ' וויליאם דיור, מאוניברסיטת אריזונה, כתב (בתרגום לעברית):

"יש לנו מדינה ישראלית בתקופת הברזל. אילולא שמענו על אודות שלמה בטקסטים התנ"כיים, היה עלינו להמציא מלך בן המאה העשירית קודם לספריה בעל שם אחר"¹⁵⁸.

ממצאים שונים

- ד"ר עמנואל וליקובסקי¹⁵⁹, מביא תבליט (מהעיר בדיר-אל-בחרי, במקדש של המלכה חאתשפסות), שמתאר את מסעה של **מלכת שבא** אל המלך שלמה.

¹⁵⁷ מאמר מטעם האוניברסיטה העברית, באתר הידען. אזהרה: אתר הידען הינו אתר אנטי-דתי, ועפ"י הוראת הרבנים אין ראוי לגלוש בו.

¹⁵⁸ אריה בורנשטיין, במאמר [האם נפרדו דרכי הארכיאולוגיה ומקורות התנ"ך?](#), באתר דעת.

¹⁵⁹ מאמרו של עמנואל וליקובסקי

- בכתובות בארכיונים הממלכתיים בצור (פניקיה), שהוזכרו בספר נגד אפיון (של ההיסטוריון יוסף בן מתתיהו), ישנם חילופי מכתבים בין שלמה המלך לחירם מלך צור¹⁶⁰.
- ההיסטוריון היווני דיוס, בספר "דברי ימי כנען" (מובא ב"נגד אפיון"¹⁶¹) כתב שמצא בכתובות בצור, שההיכל אשר בירושלים נבנה בידי שלמה המלך מאה וארבעים ושלוש שנה ושמונה חדשים טרם יסדו הצורים את קרתחדשת.
- פרופסור י. גרפינקל פירסם מאמר¹⁶² עפ"י ממצא של שני "ארונות קודש" מאבן שנתגלו ב-2012, אשר לפי דבריו מוכיחים שהתיאור המקראי על בית המקדש הראשון (שנבנה ע"י שלמה) מתאים בדקדוק רב לארכיטקטורה, לאסטטיקה ולאומנות הפולחנית היהודית שהיתה שוררת בתקופת דוד ושלמה (לפי התיארוך המקובל).

העושר של שלמה - הגזמה?

פרופסור א' מילארד כותב כי התיאורים המקראיים של עושר שלמה ושל כמויות הזהב הגדולות שהצטברו בחצרו אינם מוגזמים. מילארד הצביע על מקורות מצריים ואשוריים, שמדברים על כמויות גדולות הרבה יותר של זהב ורכוש יקר אחר, ועל כן לא מן הנמנע כי גם שלמה צבר עושר רב בתקופה בה לא היה במזרח הקרוב הקדום כל כח דומיננטי אחר¹⁶³.

מצבת מישע. מקור: ויקישיטוב
ע"י המשתמש Neithsabes

פרק כא - עמרי המלך

לעיל פרק יב הזכרנו את התגלית על המצבת מאבן שהוקמה על ידי מישע מלך מואב, במאה ה-9 לפני הספירה, לציון ניצחונותיו על ממלכת ישראל. בכתובת זו, מספר מישע על התקופה בה מואב הייתה משועבדת למלך ישראל

¹⁶⁰ חלק א', יז.

¹⁶¹ חלק א', יז.

¹⁶² כלי פולחן בתקופת דוד המלך, באתר הידען. אזהרה: אתר הידען הינו אתר אנטי-דתי, ועפ"י הוראת הרבנים אין ראוי לגלוש בו.

¹⁶³ A. Millard, "Does the Bible exaggerate King Solomon's Golden Wealth?", BAR vol. 15 (1989), pp. 20-29; idem, "King Solomon's Shields", in: Festschrift Philip J. King: Scripture and Other Artifacts, L.E. Stager (Louisville 1994), pp. 286-295 & edited by M.D. Coogan, J.C. Exum עמיחי מזר הנ"ל.

עמרי, ומספרת על ההשתחררות ממנה, על כיבושים שעשה המלך מישע בישראל¹⁶⁴.

כל המתואר במצבה מתאים בדקדוק רב לנאמר במקרא, בספר מלכים ב: בימי מלך עמרי ובנו אחאב, היה מישע כפוף לישראל, ולאחר שמת אחאב נאמר: "ומישע מלך מואב הנה נקד והשיב למלך ישראל מאה אֶלֶף כְּרִים ומאה אֶלֶף אֵילִים צֶמֶר. וְיָהִי כְמוֹת אַחְאָב וַיִּפְשַׁע מֶלֶךְ מוֹאָב בְּמֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל" (מלכים ב פרק ג, פסוקים ד-ה).

פרק כב - אחאב ובני ביתו

המלך אחאב, מוכר היטב ממקורות חוץ-מקראיים.

ב"מונולית מכורח" שנתגלה בחפירות בדרום מזרח תורכיה, מסופר על המלך "הישראלי" אחאב [ומסופר גם על מלך ארם "בן הדד" שמובא ג"כ במקרא (מלכים א פרק כ פסוק כ)], שהיה דורו של אחאב]. מהמונולית ניתן להבין שלאחאב הייתה עוצמה צבאית גדולה, המונה את כמות המרכבות הגדולה ביותר בין הארצות השכנות של ממלכת ישראל: 2,000 מרכבות¹⁶⁵. - והשווה למקרא במלאכים א (פרק כב) שמתואר שמלחמותיו של אחאב היו עם רכב ופרשים.

שרידי ארמונו של מלך אחאב נחשפו בשומרון¹⁶⁶, והוא כפי שמעיד המקרא (מלאכים א פרק טז פסוק כט), שעיר בירת ממלכתו היתה בשומרון.

שרידי ארמונו של מלך אחאב. המקור: ויקישיתוף

וכפי שמוזכר לעיל בפרק הקודם, במצבת אבן שהקים המלך המואבי מישע, שנתגלתה בכפר דיבון בשנת 1868, מסופר על "עמרי מלך ישראל" ועל "בנו" (הוא אחאב - ואולם שמו לא מוזכר במצבה)¹⁶⁷.

גם אודות אשתו של אחאב, "איזבל", נתגלה ממצא חשוב: חותמת שכל הנראה שייך לאיזבל¹⁶⁸.

¹⁶⁴ ויקיפדיה ערך "מצבת מישע".

¹⁶⁵ ויקיפדיה ערך "המונולית מכורח".

¹⁶⁶ ויקיפדיה ערך "שומרון (עיר)".

¹⁶⁷ ויקיפדיה ערך "מצבת מישע".

¹⁶⁸ מאמר בכתב העת [Biblical Archaeology Review](#).

יורש כסאו של אחאב, המלך יהורם בן אחאב, מוזכר בכתובת של חזאל מלך ארם שנתגלתה בחפירות בתל דן. בכתובת נאמר: "הרגתי את יהורם בן (אחאב?) מלך ישראל והרגתי את אחזיהו בן יהורם מלך בית-דוד". (ואמנם בכתובת זו השם "אחאב" איננו קרי)¹⁶⁹. [ואודות אחזיהו - יבואר עוד בפרק הבא].

פרק כג - אחזיהו בן יהורם

בספר מלכים ב' (פרק ח' ופרק ט') מתואר על הפרטים דלהלן: א) "בן הדד" (=הדד השני) מלך ארם נפטר, וימלוך תחתיו חזאל. ב) יהורם בן אחאב היה מלך ישראל. ג) אחזיהו בן יהורם היה מלך יהודה ("בית דוד"). ד) יהורם בן אחאב ואחזיהו בן יהורם התחברו בקואליציה להלחם בחזאל מלך ארם. ה) יהורם בן אחאב נפצע במלחמה ע"י חיילי ארם, ונפל למשכב. ו) תיכף אחר המלחמה, יהוא בן יהושפט הרג את יהורם בן אחאב ואחזיהו בן יהורם.

בשנת 1993 גילה הארכיאולוג פרופסור אברהם בירן מצבת-ניצחון מתקופת בית ראשון, בשער של העיר העתיקה דן. התיאור המקראי שבספר מלכים שהוזכר לעיל, מופיע בדקדק רב בכתובת תל דן. בכתובת מלך ארם מספר שנפטר אביו הדד, ושיצא למלחמה נגד ישראל. וכותב: "הרגתי את יהורם בן [אחאב?] מלך ישראל והרגתי את אחזיהו בן יהורם מלך בית-דוד".

ההבדל היחיד בין כתובת תל דן לנאמר במקרא הוא, שבמקרא מבואר שיהוא בן יהושפט הוא זה שהרג את שני המלכים, ואילו בכתובת מלך ארם מתפאר שהוא הרג אותם. סיבת ההבדל, מפני שמטרתה של כתובת תל דן הייתה לפאר את מלך ארם, ובכך ייחס לעצמו את מיתת שני מלכי ישראל. ד"ר אריה בורשטיין¹⁷⁰ מוסיף, שמסתבר שמלך ארם אכן חשב ששני המלכים נפטרו בעקבות פגיעה במלחמה, כיון שבאמת אחד מהם נפל למשכב, והוכרזה פטירתם תיכף לאחר המלחמה.

פרק כד - יהואש בן אחזיהו

בטבלת אבן שחורה שנמצא באיזור הר הבית, מופיע כתובת עתיקה בת עשר שורות, בכתב פיניקי עתיק. הכתובת, שנכתבה בשם יהואש מלך יהודה, מתארת את "בדק

¹⁶⁹ כתובת תל דן, באתר עידן התנ"ך.

¹⁷⁰ אריה בורשטיין, במאמר [האם נפרדו דרכי הארכיאולוגיה ומקורות התנ"ך?](#), באתר דעת.

הבית" שערך יהואש בבית המקדש בדיוק כפי פרטי התיאור שמופיעים ב**ספר מלכים** ב' פרק י"ב¹⁷¹.

להלן תוכן הכתובת:

"יהואש בן אחזיהו מלך יהודה. ואעש את הבירה כאשר נמלאה נדבת לב איש בארץ ובמדבר ובכל ערי יהודה לתת כסף הקדשים לרוב לקנות אבני מחצב וברושים ונחושת אדום לעשות במלאכה באמונה. ואעש את בדק הבית והקירות סביב ואת היציע והשבכים והלולים (עליות) והגרעות (מגרעות) והדלתות, והיה היום הזה לעדות כי תצלח המלאכה כצו ה' (שם הויה) את עמו בברכה."

פרק כה - עוזיהו בן אמציה

מצבת המלך עוזיהו. המקור: [ויקישטוב](#)

בשנת 1931, החוקר אלעזר ליפא סוקניק מצא כתובת בשפה הארמית חקוקה על טבלת אבן מרובעת, בהידור מלכותי. הכתובת מתארת שפינו את עוזיהו מלך יהודה מקברו, והעבירו אותו למקום אחר. האבן מוצגת כיום במוזיאון ישראל.

הפינוי של קבר עוזיהו מובן היטב לאור הפסוקים. ב**ספר מלכים** מתואר שעוזיהו לקה בצרעת: "וינגע ה' את המלך ויהי מצורע עד יום מותו וישב בבית החופשית ויותם בן המלך על הבית שופט את העם" (**מלכים ב טו ה**), ולכן נאמר ב**ספר דברי הימים** שקבורת עוזיהו הייתה עם הסתייגות מסויימת: "וישכב עוזיהו עם אבותיו, ויקברו אותו עם אבותיו בשדה הקבורה אשר למלכים, כי אמרו: מצורע הוא"

(**דברי הימים ב כו כג**). ולכן מובן שאמנם לא פינו קברי שאר מלכי בית דוד (עיין **תוספתא** בבא בתרא א, יא), אבל את קברו של עוזיהו כן ניתן לפינוי מהטעם הנ"ל¹⁷².

נוסח הציון (בארמית): לכה התית טמי עוזיה מלך יהודה ולאמפתח

תרגום לעברית: לכאן הובאו עצמות עוזיה מלך יהודה ואין לפתוח

¹⁷¹ מתוך מאמר באתר שכם.

¹⁷² ביאלובלוצקי, אם למסורת עמ' 34. הוצאת אוניברסיטת בר אילן 1971.

פרט ארכיאולוגי נוסף על עוזיהו, היא רעידת האדמה אשר אירעה בימיו. מתוך השוואת הפסוקים בזכריה (יד,ה) ועמוס (א, א) עולה, שרעידת האדמה היתה בין השנים 645 לה"ס עד 607 לה"ס. לפי הממצא הארכיאולוגי, בדיוק בתקופה זו הייתה רעידת אדמה גדולה בארץ ישראל¹⁷³.

פרק כו - חזקיהו בן אחז

חזקיהו (יחזקיהו או חזקיהו) בן אחז היה מלך יהודה השלושה עשר, והמקראות (מלכים ב וספר ישעיהו) עוסקים רבות אודותיו.

חזקיהו מלך יהודה מוזכר בכתבים האשוריים של סרגון השני ושל סנחריב שמלכו באותה תקופה, וכמו כן הכיבושים האשורים המוזכרים במקרא - מתוארים בהרחבה במקורות האשוריים עצמם¹⁷⁴.

ב"מנסרת סנחריב" (כתובת שנכתבה ע"י האשוריים בתקופת חזקיהו, עותק אחד נמצא כיום במוזיאון הישראלי בירושלים) נאמר:

"ואשר לחזקיהו היהודי שלא נכנע לעולי, על 46 עריו הבצורות, ערי חומה, ועל הערים הקטנות לאין מספר, סביבותיהן, שמתני מצור ולכדתי אותן. בסוללות כבושות, בכרי מוגשים, בהסתערות חיל רגלים. 200.150 נפש קטן וגדול איש ואשה, סוסים, פרשדים, חמורים, גמלים, בקר וצאן עד אין מספר הוצאתי לי מתוכן ומינתי עם שללי. ואותו כלאתי בתוך ירושלים עיר מלכותו כצפור בכלוב"¹⁷⁵.

תיאורי הכתובת תואמים היטב את התיאור המקראי. תפישת 46 ערים בצורות, כלשון הכתובת תואמים את לשון המקרא: "עלה סנחריב מלך אשור על כל ערי יהודה הבצורות ויתפשם" (מלכ"ב י"ח, יג; ישעיהו ל"ו, א). לשון הכתובת "ואותו כלאתי בתוך ירושלים עיר מלכותו כצפור בכלוב", מזכירה את דברי ישעיהו הנביא: "כצפרים עפות כן יגן ה' צבאות על ירושלים, גנון והציל פסוח והמליט" (ל"א, ו)¹⁷⁶.

¹⁷³ הרב ל. רייזניק, במאמר [Biblical Archeology: Prophet and the Earthquake](#), באתר אש התורה.

¹⁷⁴ מרדכי כוגן, אסופת כתובות היסטוריות מאשור ובבל; מאות ט-ו לפסה"ג, בהוצאת ספריית האנציקלופדיה המקראית, מוסד ביאליק ירושלים. עמ' 69 - 86

¹⁷⁵ ראה ח' תדמור, "ימי בית ראשון ושיבת ציון", תולדות עם ישראל בימי קדם, עורך ח"ה בן ששון, תל אביב תשכ"ט, עמ' 143

¹⁷⁶ ד"ר יהושפט נבו, במאמר [כתובות מספרות](#).

כתובת השילוח. המקור: ויקישיתוף

גם על פעולותיו של חזקיה נותרו ממצאים. במקרא בספר **ישעיהו** (**פרק כב פסוקים ט - יא**) מתואר שכדי להכין את ירושלים למצור הצפוי, חזקיהו חצב את "נקבת השילוח". נקבה זו אכן נמצאה, והיא מנהרה מפולשת שהעבירה את מי מעיין הגיחון תחת בתי עיר דוד ממזרח למערב, לאורך יותר מחצי קילומטר. הארכיאולוגים תיארו את

הנקבה לתקופת המלך חזקיהו¹⁷⁷. בעבר היו שפקפקו בתיארוכה של המנהרה לזמן חזקיהו, ואולם בשנת 1880 נתגלתה במנהרה את **כתובת השילוח** (שמוצגת כעת המוזאון לארכאולוגיה של איסטנבול), היא כתובת באלפבית עברי עתיק ובלשון מקראית, אשר מנציחה את רגע המפגש בין שתי קבוצות חוצבים, עם פריצת הנקבה. מאחר שהכתובת חקוקה בכתב העברי הקדום שרווח בשלהי תקופת הברזל (תקופת חזקיהו), והיא חקוקה על דופן המנהרה, הרי שהיא מעניקה את זמן חקיקתה לזמן חציבת המנהרה. גם בדיקות הטיח המצפה את קרקעית המנהרה ואת דפנותיה, שנעשו בשיטת בדיקות פחמן 14, איששו את שיוכה לתקופת הברזל השנייה¹⁷⁸.

גם לחומה שבנה חזקיהו (כמתואר במקרא בספר ישעיהו שם) נתגלו ממצאים מרשימים¹⁷⁹.

פרק כז - מנשה בן חזקיהו

בנו של חזקיהו מלך יהודה, שירש את מקומו, היה מנשה (מלאכים ב סוף פרק כ). פרופסור נחמן אביגד מצא חותם מלכותי עם הכתובת "למנשה בן המלך". הסמל החרוט על החותם, הוא אחד מהסמלים השכיחים בחותמות ממלכות בית יהודה. לדעת פרופ' אביגד, יש לזהות את בעל החותם כהיותו מנשה מלך יהודה, אשר נשא את התואר "בן המלך" בזמן שהיה יורש העצר אצל אביו המלך חזקיהו בן אחז¹⁸⁰.

¹⁷⁷ Frumkin, A., Shimron, A., and Rosenbaum, J., 2003, Radiometric dating of the Siloam Tunnel, Jerusalem. Nature, v. 425, p. 169-171

¹⁷⁸ **מאמר בנושא.**

¹⁷⁹ ה' גבע, "ירושלים בסוף ימי בית ראשון – ההיבט הארכאולוגי", ירושלים בבית ראשון, 165-176

¹⁸⁰ אחיטוב 1992, 118; Barkai, 1993, 111. 9; Avigad, 1987a, 202, No. 7

פרק כח - מגילת אסתר

דמויות המגילה

ממקורות ההיסטוריה¹⁸¹ ידוע שבממלכת פרס בשנים 465-486 לפני הספירה, היה מלך ששמו "חשיארש" (= [אחשורוש](#)), שהיה לו פקיד גבוה בשם "מרדוכה" (= [מרדכי](#)).

בזמן חשיארש, האימפריה הפרסית הגיעה לשיא גודלה, וכללה את אסיה הקטנה, כל המזרח התיכון, פרס, באקטריה, סוגדיאנה, ופארתייה¹⁸². הגבול המזרחי כלל חלקים מהודו, ואילו הגבול הדרום מזרחי הגיע עד לדרום מצרים-צפון סודאן ("כוש" בלשון המקרא)¹⁸³. והוא כמתואר [במגילת אסתר](#)¹⁸⁴: "הוא אֶחְשׁוֹרוֹשׁ הַמֶּלֶךְ מֵהַדּוּ וְעַד כּוּשׁ שֶׁבַע וְעֶשְׂרִים וּמֵאָה מְדִינָה". חשיארש, היה מכונה "מלך העולם"¹⁸⁵, בדומה לנאמר [בתלמוד](#)¹⁸⁶ שבאופן יחסי לעולם העתיק אחשורוש היה נחשב כמלך על כל העולם.

המקורות היוונים מתארים את חשיארש, כמלך שהתמסר לחיי הוללות ותאוות, בדומה לאופן שבו מתואר אחשורוש במגילת אסתר¹⁸⁷.

לפי התיאור הניתן על ידי היסטוריונים אירופיים, חשיארש היה מלך הפכפך ומחוסר אופי¹⁸⁸, בדיוק כפי שתיארו [חז"ל במדרש](#)¹⁸⁹: "אחשורוש מלך הפכפך היה".

כשאר מלכי פרס, לחשיארש היו הרבה נשים (כמבואר גם במקרא¹⁹⁰ שלאחשורוש היה "בית הנָּשִׁים" שעליו היה מופקד "הַגָּאֵס הַמֶּלֶךְ שֶׁמֶר הַנָּשִׁים"), כך שלא ניתן בוודאות להצביע על אחת מנשיו כהייתה [ושתי](#) או [אסתר](#). ואולם יש מזהים את "ושתי" בתור "אמשתריס" - אחת מנשיו של חשיארש¹⁹¹, לאור העובדה שאותיות מ' ו-ו' מתחלפים לעיתים קרובות¹⁹².

באופן כללי יש לציין שהשמות "אסתר" ו"ושתי" הינם שמות בעלי משמעות בשפה הפרסית העתיקה (לפי הידוע היום להיסטוריונים). "אסתר" - "סתארא" - פירושה

¹⁸¹ מובא בויקיפדיה ערך "חשיארש (כרכוסס) הראשון"

¹⁸² ויקיפדיה ערך "הממלכה האחמנית"

¹⁸³ על פי Historical Atlas of Georges Duby p.11, map D

¹⁸⁴ אסתר פרק א פסוק א

¹⁸⁵ ויקיפדיה האנגלית, ערך "Xerxes I"

¹⁸⁶ מגילה דף יא ע"א

¹⁸⁷ ויקיפדיה ערך "חשיארש (כרכוסס) הראשון"

¹⁸⁸ שמואל חגי, "עלייתה וסקיעתה של הממלכה הפרסית הקדומה", מחניים גליון ע"ט.

¹⁸⁹ פסיקתא זוטרתיא (לקח טוב) אסתר פרק ה.

¹⁹⁰ אסתר ב', ג'

¹⁹¹ ספר Persia and the Bible עמוד 231.

¹⁹² ד"ר ישראל אלדד, מחניים, גליון ס"ז, תשכ"ב.

"כוכב"¹⁹³, וכן מפורש גם בדברי חז"ל במדרש¹⁹⁴: "רבי נחמיה אומר הדסה שמה, ולמה נקרא שמה אסתר שהיו עובדי אלילים קורין אותה כוכב הנוגה על שם אסתהר." ו"ושת" בשפה פרסית העתיקה פירושו 'המהודרת'¹⁹⁵, או "יופי"¹⁹⁶, וכידוע מדברי חז"ל במדרש¹⁹⁷ שתיארו שהמלכה ושתי היתה יפה מאוד.

וכמו כן, "אסתר" (שהוא כאמור שם פרסי ולא שמו העברי של אסתר, וכמפורש גם במקרא¹⁹⁸: "וַיְהִי אִמֵּן אֶת הַדְּסָה הַיָּא אֶסְתֵּר בֵּת דָּדָא") ו"ושת" יתכן שנובעים משמות של אלילים בבליים (שנתקבלו בפרס): "אישתר", ו"משת". גם שמו של "המן" ניתן לומר שנובע מהאליל "אומן". הרב יואל שוורץ¹⁹⁹ מביא הסבר, שהמקרא לא נמנע מלהביא את השמות הנכריים כפי שהם (אף אם אכן נובעים משמות של אלילים) מפני שההשגחה האלקית שינתה את השמות במעט כדי להטמין בהם מסרים, ולדוגמא כמו שדרשו חז"ל במסכת חולין²⁰⁰ שהשם "אסתר" מראה לעם ישראל שיש הנהגה של "הסתר פנים" מאת האלקים, וכדומה.

פרטים מדיניים

עיר הבירה העיקרית (אם כי לא היחידה) של ההמלכה הפרסית, היתה שושן²⁰¹. המדיים היו מקורבים מאוד לפרסיים, עד שניטשטשו התחומין בין פרס ומדי, ונהיו למלכות אחת²⁰². בקירות בארמון המלוכה, מפוסלים חיילים פרסיים ומדיים בסירוגין (לאות שהכל צבא אחת)²⁰³. והוא כמוזכר במגילה "חיל פֶּרַס וּמְדִי"²⁰⁴.

ארמון המלוכה

החפירות הארכיאולוגיות בשושן החלו ב- 1851/52 למנינם על ידי לופטוס. הארכיאולוג הצרפתי Marcel Dieulafoy חשף את ארמון מלכי פרס ומדי, שעד אז היה מכוסה תחת חרבות העיר שושן כ-2400 שנה, ובספרו L'Art antique de la Perse מתאר את הארמון, גינת הביתן וחצרותיו. הארמון השתרע על פני אלפי דונמים, ועל הדרו אמר אריסטו שאין דוגמתו בכל העולם²⁰⁵.

¹⁹³ א. קורמן במאמר "זיהוי ושתי ואסתר".

¹⁹⁴ ילקוט שמעוני אסתר רמז תתרנ"ג

¹⁹⁵ ר' אהרן מרכוס ב"קדמוניות" עמ' 126

¹⁹⁶ ויקיפדיה האנגלית ערך: "Vashti"

¹⁹⁷ ילקוט שמעוני אסתר רמז תתרנ"ג: "אמר ר' לוי איקונין של ושתי לא נאה כמותו בעולם"

¹⁹⁸ אסתר ב, ז.

¹⁹⁹ בספר "אמת מארץ תצמח" עמ' 139

²⁰⁰ דף קלט ע"ב

²⁰¹ ויקיפדיה ערך "שושן"

²⁰² שמואל חגי, "עלייתה ושקיעתה של הממלכה הפרסית הקדומה", מחניים גליון ע"ט.

²⁰³ חיים פרידמן, "השבוע בירושלים" 25/2/10 עמ' 22

²⁰⁴ אסתר א, ג.

²⁰⁵ ד"ר יעקב אשכנזי ז"ל, בשדה חמד, גיליון מס' 1, תשנ"ז.

תבנית ארמון המלוכה וכל הנלווה לו (כפי שניתן לראות בתרשים) מתאימים להפליא

שרידים ארכיאולוגיים בשושן הברירה. המקור: ויקישיתוף

לכל הנאמר במגילת אסתר. ד"ר ס. ימפל בספרו Das Buch Esther nach seiner Geschichte lichteit kritisch untersucht רבות בין הגילויים הארכיאולוגיים למתואר במגילה. השוואות נוספות הובאו בספר קדמוניות מר' אהרן מרקוס פרק ו', ובמחברת "תוצאות החטיטות והחקיקות" מר"ז יעבץ.

תרשים הארמון ניתן לראות כאן:

http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/sde_chem/maps/shushan.htm

נציין מעט השוואות:

היסטוריה	מגילת אסתר
המלך היה רגיל לבלות בחצר של הארמון את חודשי החורף ²⁰⁶ .	עָשָׂה הַמֶּלֶךְ ... מִשְׁתָּה שְׁבַעַת יָמִים בְּחֶצֶר גִּנַּת בֵּיתֵן הַמֶּלֶךְ ²⁰⁷
הארמון של מלך פרס בשושן, היה בנוי כמו ארמונו של סנחריב. מן החצר הגדולה נפתחו פתחים אל אולם רוחבי. הכס ניצב ממול לפתח, אם דלתות כל הפתחים היו פתוחות, יכול הניצב בחצר שלפני חדר הכס לראות במרחק מה ממנו, מבעד לכל הפתחים, את המלך יושב על כסאו ²⁰⁸ .	וַיְהִי בַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי וַתִּלְבַּשׁ אֶסְתֵּר אֶרְמוֹנוֹ מַלְכוּת וַתַּעֲמֵד בְּחֶצֶר בֵּית הַמֶּלֶךְ הַפְּנִימִית נֹכַח בֵּית הַמֶּלֶךְ, וְהַמֶּלֶךְ יוֹשֵׁב עַל כִּסֵּא מַלְכוּתוֹ בְּבֵית הַמַּלְכוּת נֹכַח פֶּתַח הַבַּיִת. וַיְהִי כִּרְאוֹת הַמֶּלֶךְ אֶת אֶסְתֵּר הַמַּלְכָּה עֹמֶדֶת בְּחֶצֶר נִשְׂאָה חֹן בְּעֵינָיו ²⁰⁹
היו שם חצר פנימית וחצר חיצונית וגינת הביתן ²¹⁰ .	וַתַּעֲמֵד בְּחֶצֶר בֵּית הַמֶּלֶךְ הַפְּנִימִית נֹכַח בֵּית הַמֶּלֶךְ ²¹¹ . "וְהָמֶן בָּא לְחֶצֶר בֵּית הַמֶּלֶךְ הַחִיצוֹנָה" ²¹² . וכן רבות במגילה.
מעבר לשער שהוביל מן הברירה לארמון, נקרא "שער המלך" ²¹³ .	וַיָּבֹא עַד לַפְּנֵי שַׁעַר הַמֶּלֶךְ כִּי אֵין לָבוֹא אֶל שַׁעַר הַמֶּלֶךְ בְּלָבוֹשׁ שָׂק ²¹⁴ . ומוזכר בכמה מקומות במגילה.

²⁰⁶ ס. ימפל, מאמר "מגילת אסתר והממצא הארכיאולוגי":

<http://www.hidabroot.org/ARDetail.asp?BlogID=7844>

²⁰⁷ מגילת אסתר א, ה.

²⁰⁸ ויקיפדיה ערך "אדריכלות אשורית"

²⁰⁹ אסתר ה, א-ב.

²¹⁰ ע"ע בויקיפדיה ערך "אדריכלות אשורית". ושם מתבאר גם שלשון המגילה "חצר גינת ביתן" הוא מלשון bitānu - חצר הבית שהיו מצוי בבבל ופרס

²¹¹ ה, א

²¹² אסתר ו' ד'

²¹³ ד"ר יעקב אשכנזי ז"ל, בשדה חמד, גיליון מס' 1, תשנ"ז.

²¹⁴ אסתר ד, ב

תיבות בשפה הפרסית העתיקה שמופיעות במגילה

להלן ציטוט מדבריו של החוקר [אברהם קורמן](#) ב"תכלת אברהם"²¹⁵:

"לאחר גילוי היכל המלוכה בשושן הבירה וחשיפת מסמכים עתיקים בחפירות ארכיאולוגיות במזרח התיכון, התברר ששמות אנשים ובעיקר של תפקידים, המוזכרים במגילה, אינם פרי דימונו של הסופר, אלא הם אכן שמות אוטנטיים שהיו מקובלים בפרס הקדומה ובסביבתה. השם פרתמים היה תואר של שרי הממשלה וראשי השילטון. השם fratama משמעותו ראשונים, אצילים. אחשדרפן הוא שם של שר ומושל, ואולי הכוונה למושל בכל מדינת חסות. גם פרווינציות נקראו "אחשדרפניות". כמה דיו נשפך כדי להוכיח שהשם פור לא היה ידוע במזרח הקדמון, עד שגילו את קוביית הפור (puru) מימי שלמנאסר ה-3 (824-858 לפנה"ס). כאמור, גם בעניין השמות הפרטיים התגלה שהם שמות שהיו נהוגים כבר אז."

הרב יואל שוורץ בספר "אמת מארץ תצמח"²¹⁶ מביא את המשמעות (בשפה הפרסית העתיקה לפי הממצאים) של כמעט כל השמות הפרטיים שמוזכרים במגילה (כגון שמות שבעת השרים ועשרת בני המן). יש לציין שלפי הממצאים התברר, שהשמות "הגי" (שמובא במגילה בתור שומר הנשים של המלך²¹⁷) ו"שעשגז" (מובא במגילה על היותו שומר הפילגשים של המלך²¹⁸) אינם שמות פרטיים, אלא הם מעם אחר שנלקחו כבעבדים בשביה, ויש לזה סיבה גלויה: בפסוקים²¹⁹ מפורש שהיו מסורסים ("סָרִיס הַמֶּלֶךְ") לבל יכשלו בתפקידם, והיינו שהמלכות הפרסית הקפידה לא לסרס פרטיים²²⁰.

שבעת המשפחות המיוחסות

ישנה הקבלה רבה בין המתואר במגילה על "שְׁבַעַת שְׂרֵי פָּרְס וּמְדֵי רְאִי פְּנֵי הַמֶּלֶךְ הַיִּשְׁבִּים רְאִשְׁנָה בַּמְּלָכוֹת"²²¹ לבין מקורות ההיסטוריה. כדלהלן:

היסטוריה	מגילת אסתר ותורה שבעל פה
היה חוק בפרס שהיו שבעה שרים רואי המלך, בני המשפחות המיוחסות, שרק הם היו יכולים לגשת אליו תמיד ²²² .	והוא כנאמר בפסוק: "וְהִקְרַב אֵלָיו פְּרָשָׁנָא שְׂתָר אֲדַמְתָּא תְרִישֵׁי מְרָס מְרָסָנָא מְמוּכָן שְׁבַעַת שְׂרֵי פָּרְס וּמְדֵי רְאִי פְּנֵי הַמֶּלֶךְ הַיִּשְׁבִּים רְאִשְׁנָה בַּמְּלָכוֹת" ²²³ .

²¹⁵ במאמר "זיהוי ושתי ואסתר" באתר ניווט בתנ"ך.

²¹⁶ עמ' 141

²¹⁷ אסתר ב, פסוקים ח וטו

²¹⁸ אסתר ב, ד

²¹⁹ הני"ל

²²⁰ ספר אמת מארץ תצמח, שם.

²²¹ אסתר א, ד

²²² הרודוטוס, ספר ג' סעיף 84, מובא במאמר "השלטון בפרס הקדומה"

<p>הדברים תואמים מאוד ללשון המקרא הנ"ל "רָאִי פְּנֵי הַמֶּלֶךְ".</p>	<p>וכמו כן, כפי הנראה מהתבליטים בארמון המלוכה, היה חוק שרק שבעה שרים אלו היו יכולים להביט בפנים של המלך, שאר השרים היו מדברים עם המלך כאשר פניהם כלפי הריצפה.²²⁴</p>
<p>וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ לְחַכְמָיִם ... שְׁבַעַת שְׂרֵי פָּרֶס וּמְדֵי רָאִי פְּנֵי הַמֶּלֶךְ ... כְּדָת מָה לַעֲשׂוֹת בַּמֶּלְכָּה וְשָׂתִי עַל אֲשֶׁר לֹא עָשִׂתָּה אֶת מֵאֲמַר הַמֶּלֶךְ אַחְשׁוּרוֹשׁ.²²⁶</p>	<p>שבעת השרים האלה נקראו להתייעצות כשעמד לדיון עניין בעל חשיבות בלתי מצויה.²²⁵</p>
<p>כע"ז מביאים חז"ל בתרגום²²⁸ שאחשורוש ציוה להרוג את כל שבעת השרים הללו, ובכך סיים תקופת ההעדפה לשבעת המשפחות המיוחסות.</p>	<p>מאוחר יותר, החוק של העדיפות לשבעה המשפחות המיוחסות בוטל ע"י חשיארש.²²⁷</p>

לאור העובדה שחשיארש (אחשורוש) ביטל את החשיבות של שבעת המשפחות המיוחסות (ולפי חז"ל אף הרג את שבעת השרים של אותם המשפחות), סביר להניח שגם ביטל את החוק שהמלך יכול לישא רק בנות מאותם שבעה משפחות, דבר שמסביר מדוע אחרי הריגת אותם השרים החלו לחפש נערה בתולה בכל מדינות המלך. ואכן יש שמציינים²²⁹ שמלשון הפוסקים נראה שהחיפוש בכל המדינות הינו "חידוש" של אחשורוש ולא נוהג עתיק.

ממצאיו של ההיסטוריון פלוטארכוס מלמדים שאחד ממלכי פרס המאוחרים בחן אף הוא נערות רבות, למרות חוסר ייחוסן, במטרה למצוא לו מלכה, ומוכח א"כ שבשלב מסוים בוטל החוק שמחייב את המלך לישא דוקא משבעת המשפחות²³⁰. וכאמור ניתן לתלות שביטול החוק החל מדורו של חשיארש, עפ"י המקורות הנ"ל.

השוואות שונות

וישנם פרטים רבים בסיפור שבמגילת אסתר, שתואמים בדקדוק רב למציאות ההיסטורית בממלכת הפרסית העתיקה, להלן כמה השוואות:

²²³ אסתר א, טז

²²⁴ חיים פרידמן, "השבוע בירושלים" 25/2/10 עמ' 23.

²²⁵ ד"ר יעקב אשכנזי ז"ל, בשדה חמד, גיליון מס' 1, תשנ"ז.

²²⁶ א, יג-טו

²²⁷ ויקיפדיה ערך "הממלכה האחמנית"

²²⁸ אסתר ב, א, ובכמה מדרשים.

²²⁹ ספר אמת מארץ תצמח עמ' 140

²³⁰ מאמר [שושן עולה מן החפירות](#).

מגילת אסתר ותורה שבעל פה	היסטוריה
<p>נאמר על משתה אחשורוש: "וְהַשְׁתִּיָּה כָּדַת אֵין אַנְס פִּי כֵן יִסַּד הַמֶּלֶךְ", וביאר רש"י במקום: "לפי שיש סעודות שכופין את המסובין לשתות כלי גדול, ויש שאינו יכול לשתותו כי אם בקושי, אבל כאן אין אונס". וחז"ל במדרש אסתר רבה²³² מוסיפים: "אמר רבי בנימין בר לוי: אין אונס - בפקתא".</p>	<p>במקורות ההיסטוריה מובא, שבפרס העתיקה ובעוד תרבויות היו רגילים לחייב את האורחים לשתות יין מתוך כוס גדולה שנקראת "Pataka".²³¹</p>
<p>וכמו שדרשו חז"ל²³⁴ על הפסוק²³⁵ "כִּי כֵן יִסַּד הַמֶּלֶךְ עַל כָּל רַב בֵּיתוֹ לַעֲשׂוֹת כְּרָצוֹן אִישׁ וְאִשָּׁה" - שאפי' בסעודת המלך אחשורוש ניתן רשות למרדכי לדאוג שהמאכלים שנועדים ליהודים שיהיו כשרים.</p>	<p>השליטים הפרסים הפעילו מדיניות של סובלנות תרבותית ודתית.²³³</p>
<p>וְהַשְׁקוֹת בְּכָלִי זָהָב וְכָלִים מְכָלִים שׁוֹנִים.²³⁷</p>	<p>במשתאות גדולים היה המלך יושב בראש, והיו משתמשים במגוון רב של סוגי כלים.²³⁶</p>
<p>גַּם וְשִׁתִּי הַמֶּלֶכָּה עֲשֵׂתָה מִשְׁתָּה נְשִׁים בֵּית הַמְּלָכוֹת,²³⁹ וּמוֹבָא בַּת־לִמְוִד²⁴⁰ שֶׁהָיוּ לָהּ שִׁפְחוֹת (יְהוּדִיּוֹת) שֶׁהָיוּ מִשְׁרָתוֹת אוֹתָהּ.</p>	<p>המלכה היתה שלטת בחדר הנשים, והיו לה עבדים ושפחות משלה.²³⁸</p>
<p>לְהַבִּיא אֶת וְשִׁתִּי הַמֶּלֶכָּה לִפְנֵי הַמֶּלֶךְ בְּכֶתֶר מְלָכוֹת.²⁴²</p>	<p>המלכה אף היא היה לה כתר.²⁴¹</p>
<p>וַיֹּאמֶר מְמוּכָן לִפְנֵי הַמֶּלֶךְ וְהַשָּׂרִים לֹא עַל הַמֶּלֶךְ לְבַדּוֹ עֲוֹתָהּ וְשִׁתִּי הַמֶּלֶכָּה פִּי עַל כָּל הַשָּׂרִים וְעַל כָּל הָעַמִּים אֲשֶׁר בְּכָל מְדִינוֹת הַמֶּלֶךְ אַחְשֹׁרוּשׁ, כִּי יֵצֵא דָבָר</p>	<p>באמצע המלכות הפרסית, אירע המעבר איטי בין המבנה המשפחתי המטריארכט (חשיבות לאם) למבנה המשפחתי הפטריארכט (חשיבות לאב), כך שהיו</p>

²³¹ קורמן, מאמר "והשתיה כדת", אתר הניווט בתנ"ך

²³² מהדורת וילנא, פרשה ב אות יג.

²³³ ויקיפדיה ערך "הממלכה האחמנית"

²³⁴ מסכת מגילה דף יב ע"א

²³⁵ אסתר א, ח

²³⁶ שמואל חגי, "עלייתה ושקיעתה של הממלכה הפרסית הקדומה", מחניים גליון ע"ט.

²³⁷ אסתר א, ז.

²³⁸ שמואל חגי, "עלייתה ושקיעתה של הממלכה הפרסית הקדומה", מחניים גליון ע"ט.

²³⁹ אסתר א, ט.

²⁴⁰ מסכת מגילה דף יב ע"ב

²⁴¹ שמואל חגי, "עלייתה ושקיעתה של הממלכה הפרסית הקדומה", מחניים גליון ע"ט.

²⁴² אסתר א, יא.

<p>הַמֶּלֶכָּה עַל כָּל הַנָּשִׁים לְהַבְזוֹת בְּעֲלֵיהֶן בְּעֵינֵיהֶן בְּאֶמְרָם הַמֶּלֶךְ אַחְשׁוּרוֹשׁ אָמַר לְהַבִּיא אֶת וְשֵׁתִי הַמֶּלֶכָּה לְפָנָיו וְלֹא בָּאָה... וַיִּשְׁלַח סִפְרִים אֶל כָּל מְדִינֹת הַמֶּלֶךְ אֶל מְדִינָה וּמְדִינָה כְּכַתְּבָהּ וְאֵל עִם וְעַם כָּל־שׁוֹנוֹ לְהִיּוֹת כָּל אִישׁ שָׂרָר בְּבֵיתוֹ וּמַדְבֵּר כָּל־שׁוֹן עִמּוֹ.²⁴³</p>	<p>מאבקים בבירור מעמד האשה מול מעמד הבעל.²⁴³</p>
<p>וְכָל עַבְדֵי הַמֶּלֶךְ אֲשֶׁר בְּשַׁעַר הַמֶּלֶךְ כְּרָעִים וּמִשְׁתַּחֲוִים לְהֵמָּן כִּי כֵן צִוָּה לּוֹ הַמֶּלֶךְ וּמְרַדְכֵי לֹא יִכְרַע וְלֹא יִשְׁתַּחֲוֶה.²⁴⁶ וּבִיָּאָרו חֲז"ל בַּתְּלֻמוֹד מִסַּכַּת סַנְהֶדְרִין²⁴⁷ שֶׁהַשְּׁתַּחֲוּיָה מִלִּי הֵמָּן הִיא נַחֲשֶׁבֶת "<u>עֲבוּדָה זָרָה</u>", וּמִכַּאֵן לְהַתְּנַגְּדוֹתָיו שֶׁל מְרַדְכֵי לְהַשְׁתַּחֲוּוֹת לְהֵמָּן.</p>	<p>המלך הפרסי היה נחשב מצאצאיו של אליל השמש, ובכך היה לו תוקף אלהי, וההשתחויה מולו היתה נחשבת לפולחן אלוהי (ולא כמו בהרבה תרבויות שההשתחויה למלך היתה נחשב לכבוד בלבד). זכות זו, להחשב כנכד לאליל השמש ובכך שישתחו אליו, המלך היה יכול להעניק למי שירצה, גם למי שאינו מלך ואינו מזרע המלוכה.²⁴⁵</p>
<p>השווה לנאמר באסתר פרק ג פסוק טו: "<u>וְהָיְתָה נִתְּנָה בְּשׁוֹשַׁן הַבִּיָּרָה וְהַמֶּלֶךְ וְהֵמָּן יָשְׁבוּ לְשִׁתּוֹת.</u>"</p>	<p>ההיסטורין היווני הרודוטוס²⁴⁸ מציין, שמלכות פרס העתיקה, היו מקפידים שכל חוק יהיה נבחן בשני מצבים: א. במצב של פיקחות (כדי שההחלטה תהיה נכונה מבחינה שכלית), ב. במצב של שכרות (כדי שתהיה השארה על-טבעית, לפי תפיסתם). ולכן בכל פעם שהיה צורך בחקיקה, המלך ושריו היו מקפידים לשתות יין כדי לבחון את החוק.</p>
<p>וַיִּקְרָאוּ סִפְרֵי הַמֶּלֶךְ בַּחֲדָשׁ הָרִאשׁוֹן בְּשִׁלּוּשֵׁה עֶשֶׂר יוֹם בּוֹ וַיִּפְתַּח כָּכָל אֲשֶׁר צִוָּה הֵמָּן.²⁵⁰</p>	<p>על יד מועצת הכתר עמד חבר מלומדים בענייני משפט שנקראו בשם שתרגומו המילולי הוא "סופר", ועליו היה לסגן את החוקים שנתקבלו ולתת צורה נאותה לפקודות שעמדו להופיע. בראש החבר הזה עמד "ראש הסופרים"²⁴⁹.</p>
<p>וַיִּסְפַּר לָהֶם הֵמָּן אֶת כְּבוֹד עֲשָׂרוֹ וְרַב</p>	<p>ריבוי בנים היה סימן לאושר.²⁵¹</p>

²⁴³ ד"ר יעקב אשכנזי ז"ל, בשדה חמד, גיליון מס' 1, תשנ"ז.
²⁴⁴ א, טז-כב
²⁴⁵ הרודוטוס I 38; III 1134 - פלוטראך טמיסטוקלס 27
²⁴⁶ אסתר ג' ב'
²⁴⁷ דף סא ע"ב
²⁴⁸ הרודוטוס: ספר א', 133. מובא במאמר "השתיה בפרס".
²⁴⁹ ד"ר יעקב אשכנזי ז"ל, בשדה חמד, גיליון מס' 1, תשנ"ז.
²⁵⁰ אסתר ג, יב

<p>בְּנֵי־²⁵²</p>	
<p>במגילה, כאשר המלך ציוה להמן להלביש את מרדכי בבגדי מלכות, נאמר: "וּמְרַדְכִי יָצָא מִלִּפְנֵי הַמֶּלֶךְ בְּלְבוּשׁ מַלְכוּת תְּכֵלֶת וְחֹר וְעֵטְרֵת זָהָב גְּדוּלָה וְתַכְרִיף בּוּץ וְאַרְגָּמָן"²⁵⁵.</p>	<p>לבוש הארגמן המלכותי היה סימן ההיכר להדר המלך ובראשו היתה ה"טיירא" היא עטרת הזהב הנוצצת בצבע מבריק, והיא מגולפת בחרבות ה"פרספוליס"²⁵³. והיה ג"כ מעיל תכל וחור שהיו מלבישים למקורבי המלך כאות הצטיינות²⁵⁴.</p>
<p>וְהַמֶּלֶךְ יוֹשֵׁב עַל כִּסֵּא מַלְכוּתוֹ... וְיִהְיֶה כְּרֹאוֹת הַמֶּלֶךְ אֶת אֶסְתֵּר הַמַּלְכָּה עֹמֶדֶת בַּחֲצַר נְשָׂאָה חֹן בְּעֵינָיו וַיֹּשֶׁט הַמֶּלֶךְ לְאַסְתֵּר אֶת שְׂרָבִיט הַזֶּהָב אֲשֶׁר בְּיָדוֹ²⁵⁸.</p>	<p>המלך ישב על כסא מלכות גבוה, ואחז בידו שרביט זהב מחודד²⁵⁶. ובחומה של ארמנות פרסיפולס מצוייר המלך בהיותו מושיט את שרביט הזהב להראות חסד למוציאים חן בעיניו²⁵⁷.</p>
<p>במגילת אסתר, יותר מאשר בשאר אירועים המוזכרים בתנ"ך, מוזכרים נשותיהם של השליטים, וגם הן היו נותנות עצה: וַתֹּאמֶר לוֹ זָרְשׁ אֲשֶׁתוֹ²⁶⁰.</p>	<p>הפרסיות משכבת האצילים החזיקו מעמד יותר מנשי עמים אחרים. אם כי הפסידו את השלטון, נשאר עוד מאות שנים בעלות זכויות כמעט שוות לגברים. הן היו יוצאות יחד עם בעליהן למלחמה, ולא היו מקרים נדירים שבנפול הבעל מילאה אשתו את מקומו במפקדת הצבא²⁵⁹.</p>
<p>בַּלַּיְלָה הַהוּא נִדְּדָה שְׁנַת הַמֶּלֶךְ וַיֹּאמֶר לְהֵבִיא אֶת סֵפֶר הַזְכָּרֹנוֹת דְּבָרֵי הַיָּמִים וַיְהִי נִקְרָאִים לִפְנֵי הַמֶּלֶךְ²⁶².</p>	<p>יש והמלך לא היה יודע קרוא וכתוב²⁶¹.</p>
<p>כָּל עֲבָדֵי הַמֶּלֶךְ וְעַם מְדִינֹת הַמֶּלֶךְ יוֹדְעִים אֲשֶׁר כָּל אִישׁ וְאִשָּׁה אֲשֶׁר יָבוֹא אֶל הַמֶּלֶךְ אֶל הַחֲצַר הַפְּנִימִית אֲשֶׁר לֹא יִקְרָא אַחַת דָּתוֹ לְהֵמִית²⁶⁴.</p>	<p>באימפריה הפרסית, היה חוק שמי שקרב למלך ללא הרשאה נהרג במקום בידי חיל המשמר המובחר שלו²⁶³.</p>
<p>וַיֹּשֶׁט הַמֶּלֶךְ לְאַסְתֵּר אֶת שְׂרָבִט הַזֶּהָב</p>	<p>אם המלך הרשה למבקש להופיע לפניו,</p>

²⁵¹ שמואל חגי, "עלייתה ושקיעתה של הממלכה הפרסית הקדומה", מחניים גליון ע"ט.

²⁵² אסתר ה,יא.

²⁵³ שמואל חגי, "עלייתה ושקיעתה של הממלכה הפרסית הקדומה", מחניים גליון ע"ט.

²⁵⁴ אמת מארץ תצמח עמ' 142.

²⁵⁵ ח,טו.

²⁵⁶ שמואל חגי, "עלייתה ושקיעתה של הממלכה הפרסית הקדומה", מחניים גליון ע"ט.

²⁵⁷ קדמוניות 188.

²⁵⁸ ה, א-ב.

²⁵⁹ ד"ר יעקב אשכנזי ז"ל, בשדה חמד, גליון מס' 1, תשנ"ז.

²⁶⁰ ה, יד.

²⁶¹ שמואל חגי, "עלייתה ושקיעתה של הממלכה הפרסית הקדומה", מחניים גליון ע"ט.

²⁶² אסתר ו, א.

²⁶³ ויקיפדיה ערך "הממלכה האחמנית"

²⁶⁴ אסתר ד,יא.

<p>וּתְקַם אֶסְתֵּר וַתַּעֲמֵד לְפָנֵי הַמֶּלֶךְ²⁶⁶.</p>	<p>היה עליו ליפול על פניו לפני כניסתו לאולם הראיונות, ובמצב זה לזחול לפני המלך ולדבר דבריו, אם הרים את ראשו להביט בפני המלך, היה עליו גזר דין מוות, אלא אם כן המלך הושיט לו את שרביטו²⁶⁵.</p>
<p>במגילה מתואר שלמרות שאחשוורוש רצה "לחזור בו" מגזירת השמדת היהודים, לא היה יכול לעשות כן עפ"י חוקי פרס, כיון שאסור למלך "לחזור בו" ממה שחתם בטבעתו, ועל כן רק גזר שיהיה רשות ליהודים להתכונן למלחמה: "כִּי כָתַב אֲשֶׁר נִכְתַּב בְּשֵׁם הַמֶּלֶךְ וְנִחְתָּמוֹ בְּטַבַּעַת הַמֶּלֶךְ אֵין לְהָשִׁיב" ... "וַיִּכְתַּב בְּשֵׁם הַמֶּלֶךְ אַחְשׁוּרְשׁ וַיִּחְתָּם בְּטַבַּעַת הַמֶּלֶךְ ... אֲשֶׁר נָתַן הַמֶּלֶךְ לַיהוּדִים אֲשֶׁר בְּכָל עִיר וְעִיר לְהִקָּהֵל וְלַעֲמֹד עַל נַפְשָׁם לְהִשְׁמִיד וְלְהַרְג וְלֶאֱבֹד אֶת כָּל חַיִּל עִם וּמְדִינָה הַצָּרִים אֹתָם...²⁶⁹</p>	<p>מלכי פרס ומדי היו בעצמם כפופים לחוק²⁶⁷, ולא כפי שהיה ברוב התרבויות שהמלך יש לו חופשיות מלאה בהחלטותיו. בין חוקים אלו, היה חוק שאסור למלך לשנות מה שכבר גזר וחתם בטבעתו²⁶⁸.</p>
<p>"עֲשֶׂרֶת בְּנֵי הָמֶן בְּן הַמְּדֵתָא צָרָר הַיהוּדִים - הָרְגוּ"²⁷¹.</p>	<p>אם ראש המשפחה חטא והוצא להורג - נהרגו גם כל בני המשפחה²⁷⁰.</p>
<p>כאשר המן רצה להחליט באיזה יום לגזור על השמדת העם היהודי ח"ו, "הפיל פור הוא הגורל"²⁷³, וגורל זה היה ע"י "קובי"א"²⁷⁴.</p>	<p>במזרח הקדום נהגו להשתמש בקובייה של פור כדי להפיל גורל לצורך הכרעה על יציאה למלחמה ועוד הכרעות ממלכתיות²⁷².</p>

²⁶⁵ ד"ר יעקב אשכנזי ז"ל, בשדה חמד, גיליון מס' 1, תשנ"ז.

²⁶⁶ אסתר ח, ד

²⁶⁷ ויקיפדיה ערך "הממלכה האחמנית"

²⁶⁸ שמואל חגי, "עלייתה ושקיעתה של הממלכה הפרסית הקדומה", מחניים גליון ע"ט. ולגבי ה"חתימה בטבעתו": כך מוזכר בדברי ד"ר יעקב אשכנזי ז"ל, בשדה חמד, גיליון מס' 1, תשנ"ז.

²⁶⁹ אסתר ח, ח-יא

²⁷⁰ שמואל חגי במאמר שהוזכר לעיל כמה פעמים.

²⁷¹ אסתר ט, י

²⁷² מתיה קס, במאמר "מגילת אסתר" באתר מיקראנט.

²⁷³ אסתר ג, ז.

²⁷⁴ מהר"ם שיף בדרושים שנדפסו בסוף מסכת חולין, ד"ה הענין מרדכי

ביאור פסוקי המגילה לאור הממצאים הארכיאולוגיים

הרב ראובן מרגליות בספרו "המקרא והמסורה"²⁷⁵ ציין שהגילויים הארכיאולוגיים בעיר שושן אף נותנים אור להבנת הפסוקים. לפי הממצאים, בתוך העיר שושן היה מחוז נפרד, קרית המלוכה, שבה ארמון המלך ובתי משפחות השרים והאנשים הנכבדים. הקריה היתה מובדלת מן העיר ע"י חומה, ותעלת מים סביב החומה. מחוז זה היה נקרא על שם הבירה (הארמון): "עיר הבירה". ולכן מובן מאוד שפסוקים במגילת אסתר ישנו שינוי בסגנון הכינוי של שם העיר: לפעמים מוזכר "העיר שושן", ולפעמים "שושן הבירה". וישנם פסוקים ששני הכינויים מוזכרים בערבוביא, וכגון: "וְהֵדֶת נִתְּנָה בְּשׁוֹשַׁן הַבִּירָה וְהַמֶּלֶךְ וְהַמֶּן יָשְׁבוּ לְשִׁתּוֹת וְהָעִיר שׁוֹשַׁן נְבוּכָה"²⁷⁶. ואכן לפי הממצאים, "העיר שושן" ו"שושן הבירה" היו שני מקומות נפרדים (ואכן **רבי אברהם אבן עזרא**²⁷⁷ ו**רבינו בחיי**²⁷⁸ כבר פירשו כן). הרב מרגליות (שם) מנתח את פסוקי המגילה להראות שאכן שני הכינויים מוזכרים במגילה תמיד בשימוש מדויק, נציין כדוגמא את הפסוק שהוזכר לעיל: "הדת ניתנה בשושן הבירה" - כי חוקי המלך היו נחקקים במחוז המלוכה, ואילו ה"העיר שושן נבוכה" - היראה והדאגה שמילאה את לבם של היהודים, היתה ב"עיר שושן" ששם המקום שהיו גרים היהודים. ואולם ליהודי אחד ויחיד, אשר היה משרי המלך, ניתן רשות לגור בעיר הבירה, וכמתואר בפסוק: "אִישׁ יְהוּדִי הָיָה בְּשׁוֹשַׁן הַבִּירָה וְשָׁמוּ מְרַדְּכֵי בֶן יֶאֱרִי"²⁷⁹.

ולכן מובן גם, כותב הרב מרגליות, פשר בקשתה של אסתר המלכה בפרק ט פסוק יג. אחרי שהיהודים הרגו את כל ראשי הצרים אותם בשושן הבירה, ביקשה אסתר מהמלך רשות ליהודים אשר בשושן להלחם יום נוסף, והסיבה כעת מובנת: מפני שאמנם הרגו כל האויבים שב"שושן הבירה" (כמובא שם בפסוק יב: "בְּשׁוֹשַׁן הַבִּירָה הָרְגוּ הַיְהוּדִים"), אבל עדיין לא הרגו את כל האויבים שב"שושן", ואכן הם אלו אשר נהרגו ביום השני כמתואר בפסוק טו: "וַיְהִי הַיּוֹם הַשֵּׁנִי בְּשׁוֹשַׁן".

גם הגילוי הארכיאולוגי שהיתה תעלת מים מסובב את כל מחוז הבירה, הינו חשוב כדי להבין מאמר חז"ל שעד כה היה נראה כמחוסר הבנה. במגילת אסתר²⁸⁰ נאמר, שכאשר אסתר שמעה על גזרת המלך לאבד את כל היהודים ח"ו, ביקשה ממרדכי "לֶךְ כְּנוּס אֶת כָּל הַיְהוּדִים הַנִּמְצָאִים בְּשׁוֹשַׁן וְצִוּמוּ עִלַּי". בפסוק שלאחר מכן, נאמר: "וַיַּעֲבֵר מְרַדְּכֵי וַיַּעַשׂ כְּכֹל אֲשֶׁר צִוְּתָהּ עָלָיו אֶסְתֵּר". חז"ל בתלמוד²⁸¹ פירשו את המילים: "ויעבר מרדכי" כך: "דעבר ערקומא דמיא" (כלומר עבר דרך תעלת מים).

²⁷⁵ פרק ח', עמ' כח

²⁷⁶ אסתר פרק ג פסוק טו

²⁷⁷ בפירושו לאסתר א, ב

²⁷⁸ בכד הקמח, ערך פורים עמ' של

²⁷⁹ אסתר פרק ב פסוק ה

²⁸⁰ פרק ד פסוק טו

²⁸¹ מסכת מגילה דף טו ע"א

כעת, לאור הממצאים, מבאר הרב מרגליות, ניתן להבין היטב כוונתם של חז"ל: סביר להניח שכיון שהעיר הבירה היתה מבודדת, הכניסה והיציאה ממנה דרך הגשר היתה עוברת ביקורת ומרדכי היה צריך להצדיק את יציאתו, ולכן מרדכי נצרך לעבור דרך התעלה עצמה, כדי שיוכל להגיע לעיר שושן שבה נמצאים היהודים, ולהורות להם לצום ולהתפלל לביטול הגזירה.

ובאמת **רבי משה אלשיך**²⁸² (במאה ה-16) כבר פירש כדברים הללו ממש, וז"ל:

"הנה שתי עירות סמוכות זו לזו ועורקמא דמיא היה עובר ביניהם ומפרידן, אחת נקראת שושן הבירה, שם מושב המלך והשרים ואין רשות ליהודי לדור שם והשניה נקראת עיר שושן ושם דרים יהודים רבים. רק למרדכי לבדו ניתנה הרשות להיות בשושן הבירה..."

אור חדש בעובדות שהיו נראות כמוגזמות

- המשתה המתואר במגילה: "עֲשֵׂה הַמֶּלֶךְ לְכָל הָעַם הַנִּמְצָאִים בְּשׁוֹשַׁן הַבֵּיֶרָה לְמַגְדוֹל וְעַד קֶטֶן מִשְׁתֵּה שְׁבָעַת יָמִים בְּחֶצֶר גִּנַּת הַמֶּלֶךְ"²⁸³ היה נראה בעיני רבים כמוגזם, כיצד הכיל חצר המלוכה מקום לאנשים רבים כל כך. לאור הגילוי הארכיאולוגי של ארמון המלוכה, שמשתרע על שטח שמתאים לעיר בינונית של ימינו, ולאור הגילוי ש"שושן הבירה" היא קרית המלכות ולא כל העיר שושן, כבר אין כל קושי²⁸⁴. מה גם שהתברר שסעודות במימדי-ענק כאלו היו דבר מצוי בפרס העתיקה, ההיסטוריון **קטסיאס** מספר שמדי יום ביומו היו כ-15 אלף איש אוכלים על שולחן המלך²⁸⁵.
- **מבקרי המקרא** היו כופרים באמיתות המגילה בטענה שלא יתכן שמושל יסכים להשמדת עם שלם²⁸⁶. מאז ה**שואה** של יהדות אירופה, לא נשמעה יותר טענה זו, כי המציאות הוכיחה שאין כל הגזמה בעובדה זו, שכן "בכל דור ודור קמים עלינו לכלותינו"²⁸⁷.

מסורת גם אצל לא-יהודים

גם אצל אנשי פרס לא-יהודיים (האיראנים) נשמרה מסורת שאכן האירוע של פורים התרחש. לפני כמה שנים, צעירים איראנים רבים יצאו לרחובה של עיר להפגין נגד

²⁸² אלשיך למגילת אסתר ב,ה

²⁸³ א,ה

²⁸⁴ הרב ראובן מרגליות, "המקרא והמסורת", פרק ח.

²⁸⁵ שמואל חגי במאמרו שמוזכר לעיל.

²⁸⁶ מובא במאמר "**השלטון בפרס הקדומה**" מאת אברהם קורמן

²⁸⁷ מנוסח ה**הגדה של פסח**.

קברם של מרדכי ואסתר (שבעיר המדאן שבאיראן) על היותם אחראיים לרצח של כ- 77 אלף איראנים (פרסיים) ביום אחד²⁸⁸.

לקריאה נוספת

- ד"ר ס. ימפל, Das Buch Esther nach seiner Geschicht lichkeit kritisch untersucht
- ד"ר יעקב הושנדר, The Book of Esther in the Light of History

²⁸⁸ שמעון גוירץ, מאמר [אודות מיקומו של קבר אסתר](#).

פרק כט - ממצאים נוספים

ממצאים רבים נוספים הינם ידועים היטב, להלן מעט דוגמאות:

1. כתובות:

- לוח גזר
- מצבת מרנפתח
- חרסי שומרון
- כתובת השילוח
- כתובת עקרון
- לוח נבו שרסכים
- מצבת סנחריב
- כתובת קבר יהו
- מכתבי לכיש
- כתובות בבליות על יהויכין מלך יהודה
- חותמת גדליהו
- האובליסק השחור של שלמנאסר השלישי

פירוט וביאור על חלק מכתובות הנ"ל, ניתן לראות במאמר של יוסף ניצן וד"ר יהושפט נבו, "[כתובות ארכיאולוגיות מתקופת המקרא](#)"²⁸⁹.

2. בולות (טביעות חותם):

- בית הבולות: הארכאולוג יגאל שילה, בשנת 1982, חשף בשטח G של [עיר דוד](#) שכבת חורבן ועל גביה 51 "בולות" מסוף תקופת בית ראשון²⁹⁰. בין הבולות, מופיע שמו של "גַמְרִיָּהוּ בֶן שָׁפָן" סופר המלך. בספר [ירמיהו](#) דמות זו מוזכרת שלושה פעמים.
- בולות בארמונו של דוד: בארמון של דוד שנתגלה ע"י ד"ר א. מזר בשנת 2005, מופיע בול של יְהוֹכָד בֶּן-שָׁלְמִיָּה, הוא היה משרי ממלכת דוד ומפיע בספר ירמיהו פרק לח ופרק לט. וכמו כן, באותו אתר, נתגלה בולה של גְדַלְיָהוּ בֶן פְּשָׁחור, שמוזכר בספר ירמיהו פרק לח.
- בולה של [ברוך בן נריה](#): פרופסור נחמן אביגד, בשנת 1979, גילה בולה של ה**נביא** בְרוּךְ בֶּן נְרִיָּה, שמוזכר בספר ירמיהו בכמה מקומות. בבולה מופיע שהוא "סופר", ואכן בספר ירמיהו (פרק לו פסוק ד) ביקש ירמיהו מברוך בן נריה שיכתוב את נבואתו.

²⁸⁹ הבהרה: זהו קישור למבוא, הקישורים לכתובות נמצאים בסוף המבוא.

²⁹⁰ קדמוניות 73-74

- בולה של ["הואחז בו יאשיהו"](#) מלך יהודה, בעת היותו עדיין נסיך²⁹¹.
- בולה שכתוב בה "ירחמאל בן המלך", אשר פרופ' נחמן אביגד²⁹² מייחס לאישיות שהוזכרה בספר ירמיהו (פרק לו פסוק כו): "וַיֵּצֵא הַמֶּלֶךְ אֶת יְרַחְמֵאל בֶּן הַמֶּלֶךְ". גם מבחינה אפיגרפית ניתן לשייכו לתחילת המאה ה' לפנה"ס.
- בולה עם השם "מלכיהו בן המלך" - יש שמצדדים²⁹³ לזהות אישיות זו עם מי שמוזכר בספר ירמיהו (פרק לח פסוק ו): "וַיִּשְׁלְכוּ אֹתוֹ אֶל הַבּוֹר מִלְּפָנָיו בֶּן הַמֶּלֶךְ אֲשֶׁר בְּחָצֵר הַמְּטָרָה".
- בולה של פדיהו בן המלך - בולה מסוף המאה הז', תחילת המאה ה' לפנה"ס, אשר פרופ' ברקאי²⁹⁴ מזהה עם פדיהו בנו של המלך יכניה שהוגלה לבבל בשנת 597 לפנה"ס.
- בולה מארץ יהודה הנושאת כתובת בת שלוש שורות: "לחנן בן חלקיה הכהן". החוקרים²⁹⁵ מייחסים בולה זו לבנו של חלקיהו הכהן הגדול, שהיה מעורב במציאת ספר תורת משה בימי יאשיהו בשנת 622 לפנה"ס.

הרב ל. רייזניק, במאמר [Biblical Archeology: Bringing the Bible to Life](#), מונה 61 אישים שהוזכרו בתנ"ך, אשר המה ידועים גם ממצאים ארכיאולוגיים חוץ-מקראיים.

²⁹¹ אביגד, 1969, מס' 21; הסטריך-דייגי, מס' 6; אחיטוב, 1992, 118.

²⁹² אביגד, 1983, מס' 8; אביגד, 1978, 113-114; 56-54, 1978; Barkai, 1993, 111; Avigad, Avigad, 1987a, 199; Barkai, 1993, 111.

No. 7.

²⁹³ NFA, 1991, 50; Barkai, 1993, 111, No. 16.

²⁹⁴ Avigad, 1992, 27; Barkai, 1993, 111, No. 13.

²⁹⁵ אחיטוב, 1992, 131; Schneider, 1988; Elayi, 1987, 54-56; 1992, 680-685; Elayi, 1986, 44-47; Elayi, 1987, 54-56; 1992, 680-685; Schneider, 1988; 131.

פרק ל

ממצאים על ה"רקע" המסופר במקרא

התיאורים המקראיים על השמות ועל התרבות וסגנון החיים במסופוטמיה, ובמצרים העתיקה, ובארץ כנען, תואמים היטב עם הגילויים הארכיאולוגיים העדכניים. להלן מספר דוגמאות:²⁹⁶

- **בספר בראשית**²⁹⁷ נאמר "וַיֹּאמֶר אֲבָרָם הֵן לִי לֹא נִתְּתָה זָרַע וְהִנֵּה בֶן בֵּיתִי יוֹרֵשׁ אֹתִי. דַּהֲיִי הוּא שְׂאֵבֶרְהֶם אֲבִינוּ מִגִּלְתָּה חֶשֶׁשׁ שֶׁאִם יִפְטֹר מִבְּלֵי יָלְדִים, עֲבָדוּ אֲלֵי־עֶזְרָא יִירֶשׁ אֹתוֹ. וְאִכֵּן מִן הַמַּחְקָר עוֹלָה שֶׁאִי־מוֹץ עֲבָד כִּי־וֹרֵשׁ חוֹקִי הִיָּה רוּחַ דוֹקָא בְּבָבֶל וּבְנוּזִי, בְּזִמְנֵי אֲבָרָהֶם, אֲבָל לֹא לְאַחַר מִכֵּן בְּשׂוּם מְקוֹם"²⁹⁸.
- ובנוגע לתיאור המקראי של קניית **מערת המכפלה** ע"י אברהם בספר בראשית²⁹⁹, כותב החוקר א"א ספייזר שמתוך עיון במכתב מצפון סוריה בזמן אברהם ניתן לראות "מקבילה מאלפת, בנוסחה ובלשונה, למשא ומתן של אברהם עם עפרון..." עכ"ל.
- בבראשית³⁰⁰ מסופר: "וַיָּבֵא חֲמוֹר וְשָׂכֶם בָּנוּ אֶל שַׁעַר עִירָם וַיִּדְבְּרוּ אֶל אֲנָשֵׁי עִירָם לֵאמֹר". וכן בכמה מקומות במקרא מוזכר שהאסיפה היתה נעשית בשער העיר. ואכן בעולם הקדמון המשא ומתן והתאספות האנשים היה נעשה בשער העיר.
- מחיר העבד: בספר בראשית³⁰¹ נאמר: "וַיַּעֲבְדוּ אֲנָשִׁים מִדְּגַנִּים סְחָרִים וַיִּמְשְׁכוּ וַיַּעֲלוּ אֶת יוֹסֵף מִן הַבּוֹר וַיִּמְכְּרוּ אֶת יוֹסֵף לְיִשְׁמָעֵאלִים בְּעֶשְׂרִים כֶּסֶף". והנה במאה השמונה עשרה לפנה"ס (תקופת האבות), לפי הנמצא במשפטי חמורבי (=עמורבי) ובתעודות משפטיות מעיר מארי, היה מחירו של עבד 'עשרים כסף'. הרב יואל בן נון ממכללת הרצוג הוסיף על כך³⁰² שלפי ממצאים ארכיאולוגיים התברר, שבזמן

²⁹⁶ חלק מהמקורות מתוך המאמר [בחזרה אל העבר](#), ומתוך המאמר [סודות מן האדמה](#).

²⁹⁷ פרק טו

²⁹⁸ י.מ. גרינץ בספרו יחודו וקדמותו של ספר בראשית (ירושלים תשמ"ג), ושם בעמ' 51-64 מביא מספר ראיות נוספות

²⁹⁹ פרק כג

³⁰⁰ פרק לד

³⁰¹ לז, כח

³⁰² "על אתר" עמ' 53

כתיבת התורה – במחצית השנייה של האלף השני לפנה"ס - היה מחיר העבד כ- 30 שקלים, ואכן אנו מוצאים שכך מחיר העבד והאמה בתורה בספר שמות³⁰³ – "אם עֶבֶד יִגַח הַשּׁוֹר [=אם שור יגח עבד, וכתוצאה מכך ימות העבד], או [אם יגח] אָמָה, כֶּסֶף שְׁלֹשִׁים שְׁקָלִים יִתֵּן [בעל השור] לְאֲדָנָיו [של העבד], וְהַשּׁוֹר יִסָּקֵל".

- בספר בראשית³⁰⁴ נאמר: "וַיְהִי בַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי יוֹם הַלְדֹת אֶת פְּרֵעָה וַיַּעַשׂ מִשְׁתָּה לְכָל עֶבְדָּיו וַיִּשָּׂא אֶת רֵאשׁ שׁוֹר הַמִּשְׁקִים וְאֶת רֵאשׁ שׁוֹר הָאֲפִים בְּתוֹךְ עֶבְדָּיו. וַיֵּשֶׁב אֶת שׁוֹר הַמִּשְׁקִים עַל מִשְׁקָהוּ וַיִּתֵּן הַכּוֹס עַל כַּף פְּרֵעָה." לפי החוקרים, היה נהג במצרים הקדומה שפרעה "חוגג" את יום הולדתו, ובאותו יום נותן חנינה לאסירים.³⁰⁵

- בספר בראשית³⁰⁶: "וַיְהִי בַבֶּקֶר וַתִּפְעַם רִיחוֹ וַיִּשְׁלַח וַיִּקְרָא אֶת כָּל חֲרָטְמֵי מִצְרַיִם וְאֶת כָּל חֲכַמֶיהָ וַיִּסְפֹּר פְּרֵעָה לָהֶם אֶת חֲלָמֹו וְאֵין פּוֹתֵר אוֹתָם לְפְרֵעָה." החוקרים מציינים שמצרים העתיקה נתנו חשיבות רבה לחולמות, וראו בהם נבואה על עתידות. בפאפירוס "צסטור" מפורטים למעלה מ- 200 פשרי חלומות.³⁰⁷

- בספר בראשית³⁰⁸ מתואר טקס ההכטרה של יוסף במצרים: "וַיֹּסֶר פְּרֵעָה אֶת טַבַּעְתּוֹ מֵעַל יָדוֹ וַיִּתֵּן אֹתָהּ עַל יַד יוֹסֵף וַיִּלְבַּשׂ אֹתוֹ בְּגָדֵי שֵׁשׁ וַיִּשֶׂם רֶבֶד הַזָּהָב עַל צְוָאָרוֹ". החוקרים מצביעים שבדיוק כך היה טקס הכבוד במצרים העתיקה, ואפילו מה שכתוב שנתן טבעתו "מעל ידו", כן היה במצרים, שפרעה היה נותן את הטבעת מעל כף היד ממש ולא באצבעות או בתוך היד. וכותבת ד"ר פ. גלפז³⁰⁹: "תיאור מינויו של יוסף, מתבסס על הווי מצרי. יוסף מקבל בגדי שש. המילה שש מוצאה מצרי. בעברית, מקבילה לה המילה בוך- בד משובח. לפי וורגוט³¹⁰ האצולה בממלכה החדשה נהגה ללבוש בגדי שש. פרעה מעביר את הטבעת מידו לידי יוסף. מקור המילה טבעת הוא מצרי. פרעה שם רביד על צווארו ולבסוף, מרכיבו המלך במרכבת המשנה, תיאורים השכיחים בתיעוד ובאיור המצרי..."

- בספר בראשית³¹¹ מסופר על "פוטי-פרע כהן און", אשר לפי [חז"ל](#) היה מנכבדי בית פרעה. הסופר הפרסי ערודאס (אחד ההסטוריונים הקדומים שחי כ- 300 שנה לפנה"ס - נחשב אצל חוקרי עתיקות

³⁰³ כא, לב

³⁰⁴ פרק מ, פסוקים כ - כא

³⁰⁵ פני עולם המקרא בראשית עמ' 103

³⁰⁶ מא ח

³⁰⁷ ספר "אור חדש על יציאת מצרים", מאת דוד אלון, עמ' 17

³⁰⁸ פרק מא פסוק מב

³⁰⁹ "החצרנים"

³¹⁰ Vergote 1959: 116-124

³¹¹ פרק מא פסוק נ

מצרים כבר סמכא במיוחד)³¹², מספר על מקום בשם "און", ששימש כבית עבודה זרה רק לכמרים הנכבדים ביותר של פרעה. הוא מנה שמות של כמרים, ואחד מהם שמו "פוטפרא", שהיה פועל בעיר און.

• ומובא באנציקלופדיית "עולם התנ"ך"³¹³: "תיאור מינויו של יוסף, הטקסים בחצר המלך, יום ההולדת של המלך, הפקידים הממונים על הבית, הסוהר על האסירים בבית הסוהר, והסדרים הנוהגים שם - כל אלה מצביעים על כך, שאותו מספר הכיר מקרוב את הארץ, את אירגון חייה ואת סדרי מלכותה... חניטת גופותיהם של יעקב ויוסף משקפת מנהג מצרי מובהק, וכן שבעים ימי הבכי, שהיוו את תקופת החניטה במצרים".

• במקראות מצינו חשיבות ל"כוס פרעה"³¹⁴, ול"גביע יוסף"³¹⁵. היסטוריון היווני הרודוטוס³¹⁶ כותב שבמצרים העתיקה, לכל מצרי הייתה כוס אישית, כוס שאסור לזולת להשתמש בה, והיו מייחסים חשיבות רבה לכוס אישית זו³¹⁷.

• לגבי התרבות של הכנענים שישבו בארץ ישראל לפני הכיבוש הישראלי, מעידה התורה³¹⁸: "כִּי אֶת כָּל הַתּוֹעֵבֹת הָאֵל עָשׂוּ אֲנָשֵׁי הָאָרֶץ אֲשֶׁר לִפְנֵיכֶם וַתִּטְמָא הָאָרֶץ". ואכן הארכיאולוג פרופסור ויליאם פוקסוול אולברייט כותב³¹⁹: "המנהגים הדתיים [של יושבי כנען] נוטים היו לעמוד בשפל המדרגה המוסרית, היו משתמשים הרבה בקדשים וקדשות, והיו שטופים בפולחן הנחשים וגם קורבנות אדם היו מעשים שכיחים. לא מצינו בשום ספרות מיתולוגית של הקדמונים מידה גדושה כל כך של שפיכות דמים ופריצות מינית כמותה של הספרות הכנענית, והתמונה העולה מתוך אסופותיו של פילון מגבל (המאה הא' לפנה"ס) היא אפילו חריפה מזו שמצינו בספרות האפית".

נקודה הראויה לציון, הם חוקות חמורבי, שהיו שוררות בתקופת ובאיזור [האבות](#), ושאכן מתאימות היטב לכל המסופר בתורה על אותה תקופה, וכפי שהרחיב בנושא זה הארכיאולוג י.מ. גרינץ בספרו "יחודו וקדמותו של ספר בראשית"³²⁰.

³¹² "צפונות ישראל במצרים", עמ' 81

³¹³ עמוד 207

³¹⁴ בראשית מ

³¹⁵ בראשית מד

³¹⁶ שחי במאה החמישית לפני הספירה (425-484 לפני הספירה). היה הראשון שכתב ספרי היסטוריה, ולכן כונה "אבי ההיסטוריה".

³¹⁷ קובי מרוז, [היתוך כרונולוגי - יוסף במצרים](#)

³¹⁸ ויקרא פרק יח פסוק כז

³¹⁹ אנציקלופדיה מקראית, כרך ד, עמ' 200-201, ערך כנען.

³²⁰ ירושלים תשמ"ג עמ' 51-64

להלן דבריו של ד"ר יוחנן אהרוני בספר "א"י הכנענית המאוחרת ובתקופת ההתנחלות הישראלית"³²¹ :

"... התגליות החדשות שינו לחלוטין את גישת החוקרים למקרא. הם רואים בו עתה מקור היסטורי ממדרגה ראשונה. גישת החוקרים השתנתה לא רק משום שבינתיים נמצאו מקורות מקבילים המתארים את ההתרחשויות המסופרות במקרא מנקודת ראותם של המצרים, האשורים או הכנענים הקדמונים... גישת החוקרים השתנתה משום שתיאורי המקרא אינם שרויים עוד בחלל ריק; היום אנו מכירים יפה את התמונה היישובית והמדינית של העולם ושל הארצות שבתוכם התרחשו, את המנהגים - והחוקים המתוארים במקרא. את שמות האנשים והמקומות הנזכרים, וכל אלה מתאימים אך ורק לתקופה הנידונה. שום סופר או עורך לא היה יכול לחבר או להמציא סיפורים אלה מאות שנים לאחר התרחשותם, אין עוד חוקר רציני אשר יכול היום לפקפק בעובדה שמסורות אלה אמנם נמסרו בנאמנות מפליאה מדור לדור."

פרק לא

ביאור פסוקים עפ"י ממצאים

פעמים רבות הממצאים מסייעים להבנת המקראות (וזו כשלעצמה סיבה לראות במקראות עדות אוטנטית). ולכן יש מגדירים ה"ארכיאולוגיה המקראית" כהיותה תחום בלימוד המקרא, כיון שהממצאים הארכיאולוגיים נותנים אור בהבנה התנ"ך³²²

בהקשר זה, כותב פרופסור בנימין מזר³²³ :

"בסיכום אפשר לומר, שהממצאים הארכיאולוגיים בארץ, לא זו בלבד שאינם עומדים בסתירה למסורת המקרא, אלא אדרבא: משמשים הם חומר רב ערך וחשיבות להארתו של המקרא להכרת רקעו ההיסטורי, והבנת יתר חיי העם והארץ מתקופת האבות ועד שיבת ציון."

³²¹ עמודים 2-5

³²² ו' ד' דיור, ארכיאולוגיה מקראית, אנציקלופדיה אוקספורד לארכיאולוגיה של המזרח הקרוב, כרך א', עמ' 318.

³²³ בנימין מזר, מחניים ל"א עמוד 21

להלן דוגמאות אחדות של פסוקים שמתבארים בעקבות גילויים ארכאולוגיים:

- **בראשית יא לא**, מבואר שתרח יצא מהעיר אור כשדים, במטרה להגיע לארץ כנען, אך בדרך נעצר בחרן ושם השתקע עד מותו. ובמקורות **חז"ל** לא מצינו סיבה מדוע תרח שינה את התוכנית ונשאר בחרן³²⁴. לדעת הרב ד"ר מ. ברויאר³²⁵, אחד מהסיבות שתרח עזב את אור כשדים, וגם הסיבה שהעיר חרן מצאה חן בעיני תרח עד כדי שינוי התוכניות, ניתן למצוא במסקנות של המחקר הארכיאולוגי באיזור: תקופת תרח (בזמן לידה אברהם) היתה בדיוק התקופה שבה ירדה העיר אור (אור כשדים) הגדולתה, המצב הכלכלי התחיל להיות קשה, אך העיר חרן בארם נהריים, דוקא אז התחילה לפרוח ולשגשג מאוד.
- במקרא מתואר, שעם בואו של אברהם לארץ כנען, הוא נדד באזור ההררי: "הלוך ונסוע הנגבה" (**בראשית יב ט**), הוא לא ירד לשפילה או לעמקים בצפון. הרב ד"ר מ. בויאר³²⁶ מציין שהסיבה לכך מתבררת על פי הממצא הארכיאולוגי: בתקופת אברהם בארץ כנען השפילה והעמק היו אז תחת שלטון מצרי, דבר שהיה יכול להקשות על רועי צאן כאברהם (וכמבואר בבראשית מו לד: "כי תועבת מצרים כל רועי צאן" - שהמצריים היו מתנגדים למלאכה זו מפני שהבהמות היו אלילים בעיניהם), ומאידך יישובי ההר היו אז מתאימים מאוד לצאן כיון שהיו דלילים באוכלוסיה ואך קבוצות בודדות של שבטי כנענים ובני שם ישבו בהם.
- לעיל פרק כז הרחבנו בהבאת דבריו של **הרב ראובן מרגליות** בספר "המקרא והמסורה"³²⁷, והואיל ודבריו הם דוגמא חשובה לפרק הנוכחי, נזכירם שוב בקצרה: הרב מרגליות נתקשה מדוע **במגילת אסתר** ישנו שינוי בסגנון הכינוי של שם העיר: לפעמים מוזכר "העיר שושן", ולפעמים "שושן הבירה". ומתרץ לאור הגילויים הארכיאולוגיים בשושן שבפרס, שאכן היו שם שני מקומות נפרדים, ששון הבירה היתה קרית המלוכה שבה היו גרים השרים, ואילו העיר שושן היתה מקום המגורים של שאר העם, וביניהם היהודים. ואולם ליהודי אחד ויחיד, אשר היה משרי המלך, ניתן רשות לגור בעיר הבירה, וכמתואר בפסוק: "אִישׁ יְהוּדִי הָיָה בְּשׁוֹשַׁן הַבִּירָה וְשָׁמוּ מְרֹדְכִי בֶן יָאִיר"³²⁸. הרב מרגליות מיישב בדרך זו קושיות נוספות, וכמובא לעיל.
- ד"ר יצחק מייטלס³²⁹ מביא דוגמאות נוספות של פסוקים שמתבארים דוקא לאור הארכיאולוגיה. לדוגמא, במלכים ב³³⁰ מתואר על "התערבות" בלתי מובנת לכאורה של מלך יאשיהו במלחמת פרעה נכה עם מלך אשור בעיר

³²⁴ **הרב אביגדור מילר**, ספר אור עולם עמ' 193.

³²⁵ ברויאר, דברי הימים לישראל ולאומות העולם עמ' 62. ירושלים תשנ"ד.

³²⁶ ברויאר, דברי הימים לישראל ולאומות העולם עמ' 62. ירושלים תשנ"ד.

³²⁷ פרק ח', עמ' כח

³²⁸ אסתר פרק ב פסוק ה.

³²⁹ בבטאון "שמעין" 155, במאמר "הגיאוגרפיה והארכיאולוגיה - כלי להבנת התנ"ך", עמ' 38-42.

³³⁰ פרק כג פסוק כט.

מגידו: "בְּיָמָיו עָלָה פְּרֵעָה נָכָה מִלֶּךְ מִצְרַיִם עַל מֶלֶךְ אֲשׁוּר עַל נְהַר פְּרָת, וַיִּלְךְ הַמֶּלֶךְ יֵאֱשִׁיָּהוּ לְקִרְאָתוֹ, וַיִּמְיֵתָהּ בְּמַגְדוֹ כִּרְאָתוֹ אֹתוֹ." - יוזמה זו מובנת לרקע זיהויה ומיקומה האסטרטגי של עיר זו ע"י הארכיאולוגיה.

- בחפירות בחורבת קיאפה ע"י משלחת הארכיאולוגים בראשות פרופסור י. גרפינקל, נחשפו שני "ארונות קודש" מאבן, מתקופת [דוד המלך](#). במאמר שפורסם על התגלית³³¹, נכתב בשם הפרופסור גרפינקל כדלהלן:

"ארון האבן שהתגלה בחפירות פותר לראשונה את התעלומה בדבר משמעותם של כמה מתיאורי הבנייה של ארמון ומקדש שלמה. בתיאור הארמון מופיע הביטוי הקשה: ושקופים שלושה טורים ומחזה אל מחזה שלוש פעמים ([מלכים א, פרק ז, פסוק ד](#)). עתה ברור כי מתואר כאן פתח מפואר לארמון שבו שלוש מסגרות שנסוגו פנימה, שלושה משקופים מצד ימין, שלושה מצד שמאל ושלושה מעל הפתח. במסורת גם נאמר כי בבית המקדש פתחים הבנויים כ'רביעית' ו'חמישית'. כעת בעקבות גילוי הארון מתברר כי הכוונה לארבע וחמש מסגרות נסוגות סביב הפתח"..." במקורות נכתב כי בגג ארמון שלמה היו צלעות המאורגנות בשלושות: 45 צלעות ב 15 טורים ([מלכים א, פרק ז, פסוק ג](#)). כך גם בתיאור מקדש אצל הנביא יחזקאל: והצלעות, צלע אל צלע שלוש, ושלושים פעמים באות בקיר אשר לבית סביב סביב [תבנית:תנ"ך:מלכים א ז ג](#) [פרק מא, פסוק ג](#). כעת ברור שאותן צלעות הן קורות עץ לתמיכה בגג, המאורגנות בקבוצות של שלוש קורות הצמודות זו לזו. קורות כאלו מוכרות בארכיטקטורה היוונית הקלאסית, במבנים מפוארים ובמקדשים, ושם מקובל לכנותן טריגליפים".

וכמו כן ישנם פעמים שהמחקר הארכיאולוגי סייע אף להבהרות הלכתיות³³².

³³¹ המאמר [כלי פולחן בתקופת דוד המלך](#), באתר הידען. אזהרה: אתר הידען הנו אתר אנטי-דתי, ועפ"י הוראת הרבנים אין ראוי לגלוש בו.

³³² הרב יואל קטן [השפעת הארכיאולוגיה בהלכה](#), הרצאת וידיאו באתר הישיבה.

פרק לב

התנ"ך כמגדל-אור למציאת תגליות ארכיאולוגיות

פעמים שהמקראות שימשו להדריך את הארכיאולוגים בחיפוש הממצאים.

להלן דבריו של הארכיאולוג פרופסור יגאל ידן בספרו "חצור"³³³:

"האמת היא שמדריכנו העיקרי היה המקרא. כארכיאולוג איני יכול לתאר לעצמי התרגשות רבה יותר מאשר עבודה כשתנ"ך ביד אחד - אם נרצה להזקק ללשון ציורית - ואת החפירה בשנייה, וזה היה סודן העיקרי של תגליותינו מתקופת שלמה... וכשחפר בחצור על-פי הנסיון של העיר מגידו שגם היא נבנתה על-ידי שלמה... ומצא את מבנה השער זהה... לא רק שנתאשרו מסקנותינו בייחוס שבכתוב לשלמה, אלא שנתאשרה גם אמיתות התיאור המקראי לפעילותו של שלמה בחצור ובמגידו ולא היה גבול לשמחתנו. זכורה לי היטב התחבולה שהשתמשנו בה כדי לעשות רושם על פועלינו. עוד קודם שנחשף מתארו של השער, סימננו את תכנית השער של מגידו על-פני הקרקע בחצור, ותקענו יתדות לסימן פינות וקירות. לאחר מכן הורינו לפועלים לחפור על-פי הסימנים, אמרנו להם "כאן תמצאו קירות" או "כאן תמצאו חדר" כשנתאמתו "נבואותינו" עלה כבודנו בעיני הפועלים לאין ערוך, הם ראו בנו קוסמים. אלא, שפועלינו, שהיו ברובם עולים חדשים קשישים מצפון אפריקה, לא הכירו את התנ"ך על בוריו, וכשקראנו באוזניהם את הסיפור המקראי על פעולות שלמה בחצור, במגידו ובגזר, ירד כבודנו לשפל המדרגה, ואילו כבוד התנ"ך עלה למרום".

³³³ עמודים 193-198

פרק לג

ביקורת על ההתנגדות לקבל את התנ"ך כמסמך היסטורי

כמו בכל תחומי המדע, שיוצאת מנקודת הנחה שכביכול אין אלוקים, עדיין חלק גדול מהארכיאולוגים (אם כי לא כולם) מתקשים לקבל את התנ"ך כהיסטוריה, היות וספר התנ"ך במהותו הוא ספר תאולוגי. יש מסבירים³³⁴ שהתנגדותם איננה נובעת מהחלטה אובייקטיבית, והסיבה לכך: לקבל את העובדה שספר התורה מהווה מסמך היסטורית אמין, גובלת במסקנה הכרחית שתורה מן השמים, כיון שספר התורה מתאר עובדות שמתפרסות על אלפי שנים (מבבל העתיקה ועד כיבוש הארץ), בארצות שונות (מסופוטמיה, כנען, מצרים), ואי אפשר היה לבן אנוש לאגור מידע רב כל כך, טרם הפרסומים הארכאולוגיים הרבים של ימינו. מסקנה זו, מלבד שמהווה הפרה לנקודת ההנחה שכביכול אין אלוקים, גם מביאה למסקנה נוספת, שאם החיבור הוא אלוקי, הרי שיש להשמע להוראותיו (קיום תרי"ג המצוות), ומכאן לסלידה של אנשי מדע רבים לקבל את התנ"ך כעובדה היסטורית.

ד"ר חיים חפץ³³⁵ מעביר ביקורת על הרוח השוררת בקרב רבים מחוקרי ההיסטוריה, שנותנים עדיפות לכל מידע ממקורות יוונים ו/או מקורות אחרים, על פני מידע ממקורות יהודיים, דבר שמשאיר חלל באוויר ההיסטוריה ו"שאלות" רבות שהיו יכולים להתבהר היטב אילו היו מוכנים לתת אימון גם למקורות יהודיים.

ביקורת נוספת, השמיע החוקר יהושע עציון³³⁶, על שרבים מאנשי המחקר מתעקשים לקבוע את ההיסטוריה של ארץ ישראל עפ"י מדדי קביעה שנלקחו ממצרים העתיקה, ולא עפ"י הממצאים המקומיים שבארץ ישראל. עציון הצהיר שכאשר הצביע על ממצאים ארכיאולוגיים ברורים שמאששים את התנ"ך, תיכף "נתקף" מאנשי האסכולה המדעית על היותו פונדמנטליסט, טענה אשר מלבד שאיננה נכונה במקרה הספציפי, גם לא היתה אמורה להוות אצלם שיקול לשלילת הנכונות לבחון את העובדות באור חיובי. עציון מציין גם, שלמעשה הארכיאולוגים מתארים בדיוק את אותם הסיפורים שמופיעים בתנ"ך, אך בלשון שונה ובתיארוך שונה (עיין לעיל ב"מבוא" לחוברת זו), ולא משכילים להשוות בין הדברים.

³³⁴ חוברת "האם התנ"ך היה" של הרב שרלו, בעמוד הראשון.

³³⁵ במאמרו מלכות פרס ומדי בתקופת בית שני ולפניה.

³³⁶ בראיון אודות ספרו "התנ"ך האבוד" כאן. אזהרה: הקישור מפנה לאתר "יו טיוב", ועל פי הוראת הרבנים אין מן הראוי לגלוש באתר זה.

פרופסור אדם זרטל, מתח ביקורת על כך ש"מתנגדי המקרא" מתעלמים ממצאים ברורים ("ההתעלמות מכוונת מן העובדות" בלשונו). במאמר שפירסם בעיתון הארץ, זרטל קורא למנגדי המקרא לבוא ולהתמודד מדעית עם הממצאים, או לקבל את המקרא כמקור היסטורי³³⁷.

ומ"מ בחלקים האחרונים של התנ"ך, מתקופת הממלכה הנפרדת ואחריה, כבר אין (בימינו) התנגדות לתיעוד ההיסטורי של התנ"ך, היות והממצאים הארכיאולוגיים הם רבים מאוד (כיון שמדובר על תקופה מאוחרת יחסית) ולא ניתן להתעלם מההתאמה המדויקת למקראות.

תושלב"ע

נספח (הפניות)

ערכים נוספים בויקישיבה העוסקים בארכיאולוגיה:

- [ברכת כהנים](#) (ראה פרק "קמיעות הכסף")
- [תורה שבעל פה](#) (ראה פרק ממצאים של טקסטים מהתורה שבע"פ).

לקריאה נוספת

- ד"ר ורנר קלר, התנ"ך כהסטוריה
- פרופסור דייוויד רול, התנ"ך: ממיתוס לאמת היסטורית
- החוקר יהושע עציון, התנ"ך האבוד
- ד"ר עמנואל וליקובסקי, [תקופות בתוהו](#), תשנ"ז
- פרפסור אדם זרטל, עם נולד, תל אביב: הוצאת ידיעות אחרונות : ספרי חמד, 2000
- James K. Hoffmeier, **Israel in Egypt: The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition**, New York: Oxford University Press, 1997

³³⁷ אדם זרטל, "לכו להר עיבלי", מוסף "הארץ", 11/11/99

קישורים חיצוניים

- דניאל משה לוי ויוסף רוטשטיין, [התנ"ך והארכיאולוגיה - מסורת מול מדע](#), מאמר מאתר 'דעת'.
- פרופ' עמנואל וליקובסקי, [אתר התנ"ך וארכיאולוגיה של העולם העתיק](#)
- [ארכיאולוגיה מקראית - ראיון עם פרופ' אדם זרטל](#), וידאו מאתר 'הידברות'
- עתיה זר, [יציאת מצרים - אושר מדעית](#), מתוך 'בשבע' גיליון 488
- [השיטות של מתנגדי וליקובסקי](#) מאתר 'הדוס'.
- הרב יהושע ענבל, [המסורת בישראל](#), ראיות ארכיאולוגיות לאגדות תנ"ל בפשרנות המקרא, מאתר 'הידברות'
- ד"ר יצחק מייטליס, מאמר [לחפור את התנ"ך](#), באתר דעת.
- הרב יואל בן נון, [היסטוריה ומקרא](#).
- מאמר על [ארכיאולוגיה ומקרא](#) באתר הידברות.

המלצות מהעורך (פינה בלתי-קשורה לתוכן החוברת הנוכחית)

רשימת ערכים מומלצים ב"ויקישיבה" [שלא מובאים בחוברת זו](#):

מענה ל"שאלות" (כביכול) על היהדות:	לחזוק האמונה:
<ul style="list-style-type: none"> • הבריאה • תורת ההתפתחות • דינוזאורים • ביקורת המקרא	<ul style="list-style-type: none"> • תורה מן השמים • תורה ומדע • מוות קליני • נבואות שהתגשמו • גלגול נשמות (ראה פרק "גלגולי נשמות במחקר המדעי") • כף הקלע (ראה פרק "רוחות משוטטות בתולדות המחקר המדעי"). • תורה שבעל פה
מענה לחוסר ההבנה ששוררת בציבור הרחב ביחס לשומרי תורה:	
<ul style="list-style-type: none"> • מעמד האשה • גיוס בני הישיבות	
אתרים אחרים מומלצים: אקדמיה ליהדות , הדוס , עולמות נפגשים , אש התורה .	

חוברת "שיחה גורלית" להורדה חינם:

http://www.google.co.il/url?q=http://www.haemet.net/do_siah.doc&sa=U&ei=L8DRUfaNEIa00QWrwyGICQ&ved=0CA0QFjAB&usg=AFQjCNGCwKzrhjVsdfSLpz8EICmV7JBofQ